

Handwritten text in a cursive script, possibly a name or title, written on a reddish-orange background.

9(47.925)

♀-75

28)

1918

0-23

49.525

93

93  
Հասցեի մասին  
տեղեկություն.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

ԹՈՒՐԻ ԼՈՒԾԻՆ ՏԱԿ

101

ԱՐՇԱԿ ԶՕՊԱՆԵԱՆ

25 Մայիս, 1915, Փարիզ

93



ԳԻՆ 25 ԱԷՆԹ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԳՈՒԹՅԱՆ ԻՆՏԵՐՆԱԿԱԼ ԲԻՐՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ  
1918, Փարիզ

05 OCT 2011

9(47.925)

9-75

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

ԹՈՒՐԲ ԼՈՒԾԻՆ ՏԱԿ

~~10276~~

17.07.2013

# ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԹՈՒՐՔ ԼՈՒԾԻՆ ՏԱԿ

Բանախօսութիւն արտասանուած Փարիզ  
25 Մայիս, 1915-ին

Տիկիներ, Պարոններ,

Կազմակերպելով բանախօսութեանց այս շարքը՝ կեղեքեալ ժողովուրդներու վրայ, Արևելքի և Արևմուտքի բոլոր Ալլախ-Լորէններուն վրայ, Ֆուայեէն նոր ու մեծապաշտառ ապացոյց մը եւս կուտայ Պրանսական վեհանճնութեան՝ անիկա կը Հաստատէ անգամ մը եւս թէ Պրանսա այս սոսկավիթխար պաշքարը կը մղէ ոչ միայն իր դատը պաշտ պանելու, այլ և նպատակու Համար ազատագրմանն այն ժողովուրդներուն որ Գերման-Թուրք լուծին տակ կը Հեծեն:

Հաշերը երախտագէտ են Ֆուայեէին, որ Հաճեցաւ իրենց դատին տեղ տալ այս շարքին մէջ, ուր Հաշատանը՝ Թուրք բարբարոսութեան մեծազոյն զոհը, արժանի էր արդարեւ առաջին կարգը դասուելու: Պարտք կը Համարիմ պ. Ժօրժ Լաբուր Կալէին յայննել այնտեղ իմ Հալրենակիցներուս այդ սրտանդին երախտագիտութիւնը, ու չը նորՀակալ եմ պ. Փօլ Տուսէրին՝ որ մեզի պատիւն ըրաւ այս Հաւաքման նախագահութիւնն ընդունելու:

Ինչ որ կը բնորոշէ ներկայ զարհուրելի պա-



67951-68  
9

տերազմը և անոր բարձր գեղեցկութիւնը կը կազմէ, աչն է որ անիկա, ամեն բանէ առաջ, բարոյական հսկայ մենամարտ է: Հինաւորաց պաշտարն է Որմզդի և Արհմնի՝ բարիի ոգւոյն ու չարի ոգւոյն, որ երկրիս վրայ կը պարզուի ամենաբունն ձեւովը և ամենէն վիթխարի ծաւալովը՝ որ երբեք տեսնուած ըլլայ: Պաշտարն է բիրտ ուժին, կեղեքիչ ուժին, ինքզինքն իրեն նպատակ առնող ուժին և բարերար ու ներդաշնակ ուժին միջև, որովհետև իրաւունքը, Արդարութիւնը, Քաղաքակրթութիւնը ուրիշ բան չեն բաց եթէ ամենէն մաքուր, ամենէն բարձր, ամենէն ազնիւ ձեւը ուժին որ տիեզերքը կ'ապրեցնէ և մարդուն սիրտն և ուղեղը վաւ կը պահէ: «Պատիւ, վեհանձնութիւն, ազատութիւն, արդարութիւն, իւրաքանչիւր ժողովուրդի իրաւունքը իր ուրոյն կեանքով ապրելու, ասոնք ամենքն ալ սնամէջ ու ծիծաղելի բառեր են, կ'ըսեն բռնութեան ախոյեանները. զինուորականապէս տկար ժողովուրդները, նոյնիսկ եթէ բարոյական արժէքի և մտաւոր գորութեան գանձեր ունենան, պէտք է կապկուին, իրենց դէմքն ու հողին փոխելու բռնադատուին, կամ անողորմաբար փրչրբուելով մեռնին»: Եւ այս դաժան չղացման դէմ, որ սխալ ալ է, — որովհետև աշխարհիս ամենէն Հրգոր բռնապետութիւնները չեն կարողացած երբեք ջնջել իր ինքնութեանը գիտակցութիւնը ունեցող ունէ ազգ՝ այս դաժան ու մարդկութիւնն անպատուող չղացման դէմ, ինչ կայ աւելի բնական քան դաշնակցած տեսնել ազատական ժողովուրդները, իրենց գլխուն ունենալով Վիքթոր Հիւկոյի ազգը, Շէլլերի ազգը, Թոլսթոյի ազգը, — և հիմա կըր-

23

նանք Հրճուանքով աւելցնել, Տանդէի և տ' Անունցիօի ազգը (1):

Որունկ իմաստը, տիեզերական իմաստը այս պատերազմին, Հայ ժողովուրդը առաջին պահէն իսկ ըմբռնեց: Ան հասկցաւ թէ դատը որուն համար Ֆրանսա և իր դաշնակիցները կը մարտնչին, նոյն ինքն Ազատութեան դատն է, որուն համար ինքն իսկ ա' չնքան երկար ատենէ ի վեր կը տառապի ու կը մաքառի: Չէ՞ որ դարերէ ի վեր Արեւելքի մէջ Արեւմուտքի ազատ ոգւոյն չառաջապահն է ան: Ինչո՞ւ, քսան տարի առաջ, ան ամենէն ահեղ ազէտներուն ենթարկուեցաւ՝ եթէ ոչ, որովհետև փորձած էր գղրդել քսամենի շէնքը թուրք բռնակալութեան որ ամբողջ Արեւելքը կը խեղդէ: Ու չէ՞ որ թուրք կոտորողը քսան տարի առաջուան հակահան ողբերգութեան միջոցին, իրեն պաշտպան ու մեղսակից ունեցաւ աչգ նոյն Գերման Քաղըրը, որ աչսօր իր դաշնակիցն է, և որ Պելճիքացի և Հիւսիսային Ֆրանսայի վաչրազութիւնով նշանուոր Հանդիսանայէ առաջ, 1896 ին մեծ Չարդերու վաղորդայնին՝ Պոլիս գնաց եղբայրօրէն համբուրեց «Մեծ Մարդասպանը» և զայն իր եղեռնական դորժին մէջ բացէ ի բաց խրախուսեց: Հայ ժողովուրդը հասկցաւ թէ Ֆրանսա և իր դաշնակիցները այս պատերազմը կը մղեն որպէսզի գերի ազգութեանց ամօթը ջնջուի, իպատիւ մարդկութեան, ինչպէս ատենով ջնջուեցաւ մարդկային գերութեան

(1) Այս բանախօսութիւնը գրուած էր Իտալիոյ պատերազմի մասնակցելէն առաջ, և արտասանուեցաւ մտանակցելէն երկու օր չետույ:

ամօթը, որպէսզի հրեշային ոճիրներ, ինչպէս Հարիւր Հազարաւոր անդէն Հաչերու քաղաքական Հաշիւով մեթատիկ կոտորուժը՝ ալլես անհնար դառնալ, որպէսզի մարդկութեան Համար նոր շրջան ծրարացուի վերջապէս՝ ուր ամեն ոք ընդունի թէ իրական բաղարակրթութիւնը մարդկային անհատին ինչպէս ազգային անհատականութեանց ազատութեան և արժանապատուութեան չարգանքին վրայ միայն կրնայ Հիմնուիլ: Հայ ժողովուրդը Հասկըցաւ ասիկա, և իրեն պարտք Համարեց իր անձնը ու իրութիւնը ցոյց տալ, իր Համեստ ուժերուն չափով իր աջակցութիւնը բերել՝ երեք մեծ ազգերուն որ աչս նուիրական պաշարը կը վարեն:

Վեց Հարիւրի չափ Հայեր, ոմանք Փարիզի և Մարսելլի դադութներուն պատկանող, ալլք աշխարհիս ամեն կողմերէն եկած, Ֆրանսական բանակին մէջ կամաւոր գրուեցան Օգոստոս ամիսէն իսկ, և անանցմէ մին Հինգ վեց ամիս առաջ, սաղմարեմէն՝ ուր կը գտնուին ամենքն ալ, Հետեւալը կը գրէր ինձի, արտաչաչտելով մեր բոլոր Հայրենակիցներուն սիրոյ, սրանչացման և երախտադիտութեան պայցուցները Հանդէպ Ֆրանսայի, մեր մատական Հայրենիքին, և արդարութեան ու ազատութեան դառերու ասպետական պաշտպանին:

«Հայերը գոհ են որ ասիթը գտան ցոյց տարու թէ Ֆրանսայի Համար պատրաստ էին ամեն գոհարութիւն չանձն անել, և կամաւորները որ աչս պահուն տարմարեմը կը գտնուին՝ ուրախ են որ կաթելլութիւն ունին անոր Համար իրենց արեան մինչև վերջին կաթիլը թափելու: Կը բաւէ որ կարենանք ծառայութիւն մը մատուցանել՝ որքան ալ

չնչին ըլլալ՝ վեհանձն Ֆրանսային, ի՞նչ փութ եթէ բոլոր Հայ կամաւորներէն ոչ մէկը ետ դառնալ»: Ուրիշ մը կը գրէր. «Ատենով, Ապտիւլ-Համիտի օրերուն՝ իմ Հայրենիքիս ազատագրմանը Համար տարիներով պաշարելէ չետոյ, ուրախ եմ որ Հիմա ասիթն ունիմ չանուն Ֆրանսայի՝ Արդարութեան և Ազատութեան Համար կոուելու, որովհետև Ֆրանսայի Համար կուիլ՝ Արդարութեան և Քաղաքակրթութեան Համար կուիլ է»:

Բաւական թիւով անդլիսպատակ Հայեր փութացին Բրիտանական բանակին մէջ կամաւոր գրուիլ, և Ամերիկայի Հայոցմէ քանի մը Հարիւր Հոգի փախաք լաչտնեցին Լորտ Պաչըրնի և Կլատտիսի ազնիւ ազգին դրօշին տակ կոուելու:

Կովկասի ուսական բանակին մէջ, ուր Հայացեկ գինուորները արդէն զլխաւոր տարրերէն մէկը կը կազմեն, կը գտնուին բազմաթիւ խուճրեր Հայ կամաւորներու, սրանք մեծ Ռուսիոյ պաշարին կը մամնակցին ընդդէմ իրենց ազգի զարաւոր բոնաւոր ներուն և իրենց Հինաւուրց ու տարաբազ Հայրենիքի ազատագրմանը կը գործակցին: Փոխարքան, Կոմս Վարանցով-Դաչըոֆ, որ Կովկասի մէջ ազատական բժիմ մը մտցուց, մեծ բարերարութեամբ թույլատրեց և նպաստաւորեց կազմութիւնն ալ կամաւորական խուճրերուն որոնք Թիֆլիսի Հայկական Բիւրօի նախաձեռնութեամբ ազգային Հանգանակութիւնով մը գինուած ու զգեստաւորուած են: Ալլ խուճրերուն մէջ կը գտնուին Ռուսիոյ Հայեր, ինչպէս և Համիտեան Չարդերու ատեն Կովկաս ապաստանած և Հոն մնացած Թրքահայեր, ու նաև Եւրոպայի ու նոյնիսկ Ամերիկայի գաղութ-

ներու Հայեր, որ դացին Կովկաս իրենց Հայրենա-  
կիցներուն միանալ: Պետերը մեծ մասամբ՝ այն թըր  
բազայ ազգանուէր մարտիկներէն են, որ ատենով  
օսմանեան Հայաստանին մէջ Թուրք բռնապետու-  
թեան դէմ ընդվզման շարժումը վարեցին, ինչպէս  
Անդրանիկ, Քեոի, և ըն (2):

Սանդալառութիւնը զոր Հայերը ցոյց տուին  
այս ազատագրական պատերազմին մասնակցելու,  
բոլորովին բնական պիտի երեւնայ անոնց որ գե-  
տեն թէ ի՛նչպիսի տառապանք կրած է Հայ ազգը  
մահճետաան լուծին ու մասնաւորապէս Թուրք  
լուծին տակ: Այդ երկարատե ու ահռելի մարտիրո-  
սութիւնն է որ պիտի պատկերացնեմ իր մեծ դժե-  
բուն մէջ:

(2) Փեղրոկրատի Պիրժէվայա Վիէտօսօսքի  
լրագիրը վերջին Նոյեմբերի 21ի թիւին մէջ՝ իր  
Գանձակի թղթակցին մէկ ընդարձակ յօդուածը  
կը հրատարակէր՝ Հայ կամաւորներուն նուիրուած  
ուհա՛ անկից քանի մը հատուած:

«Թուրքիոյ հետ պատերազմը, Հայոց Համար,  
սրբազան պատերազմ մըն է, կարծես նոր խաչա-  
կըրութիւն մը: Սանդալառութիւնը Հայոց մէջ այն  
քան մեծ է, որ օր չ'անցնիր աւանց Կարսի, Ալեք-  
սանտրապիօլի, Երեւանի մէջ ցոյցեր տեղի ունենա-  
լու՝ քրիստոնեաներու դարաւոր թշնամուցն և կե-  
ղեքչին դէմ: Այնքան ուսանողներ և ուսանողուհի-  
ներ կան՝ Հայ կամաւորական խումբերուն միանա-  
լու Համար իրենց հօրենական տունէն փախչող, որ  
ասիկա Համաճարակի մը ձեւ կ'առնէ: Վերջերս,  
Ալեքսանտրապիօլի մէջ, առևտրական վարժարանէ

ԺԱ. Դարուն է որ Հայաստան երթարկուե-  
ցաւ Սելճուքեան թուրքերու արշաւանքին, և Օս-  
մանցի թուրքերը այնտեղ երեցան ԺԴ. դարուն:  
Թէ ին՞չ եկած էր այդ երկիրը՝ Թուրքերու գալէն  
տոսջ, պիտի չիշեմ քանի մը խօսքով: Անիկա, դա-

մը, եօթը ուսանողներ փախան՝ ռազմաբեմը եր-  
թալու Համար: Անոնցմէ մին, տասն և հինգ տարե-  
կան պատանի մը, որ ստիպած էին ետ դառնալ,  
աչքը արցունքով լեցուն՝ կը գանգատէր զինքը ըն-  
դունած չըլլալուն, և կ'աւելցնէր թէ ինչ ալ ըլ-  
լար՝ նորէն պիտի երթար, և եթէ դարձեալ մեր-  
ժէին՝ անձնասպան պիտի ըլլար: Կարսի մէջ, Գիմ-  
նագիտնի շատ մը ուսանողուհիներ, էրիկ մարդու  
զգեստ Հագած, քօմիթէին ներկայացան՝ կամաւոր  
արձանագրուելու, բայց իրենց ծպտումը երեւան  
եկած ըլլալով՝ մերժուեցան: Կարս Հասնելով՝ այս  
դէպքէն քանի մը օր չետոյ, այս օրիորդներէն եր-  
կուքը անձամբ տեսայ, «Թէպէտ մեզ չընդունեցին,  
ըսին ինձի, բայց նորէն՝ բանի մը օգտակար ըլլա-  
լու Համար, դրամ Հաւաքեցինք, շատ մը սիկարէթ  
գնեցինք ու մեր զինուորներուն ղրկեցինք»: Էջ-  
միածնայ Հայկական ձեմարանին մէջ, օր չ'անցնիր  
որ անհետացածներ չ'նկատեն, եօթներորդ կարգի  
բոլոր աշակերտները, պատերազմը չաչտարարուե-  
լուն պէս, Անդրանիկի խումբին մէջ գրուեցան,  
բայց մէկ մասը միայն մեկնեցաւ Անդրանիկի հետ,  
միւսներն իրենց կարգին կ'ըսպասեն... Հայ կիներն  
ալ անգործ չեն մնար: «Ձերմակեղէնի շարաթ»ը,  
Կարսի և Ալեքսանտրապիօլի մէջ, բաւական է ցոյց  
տալու թէ կնոնք ի՛նչ աստիճանի բարեգործ են: Մի



բերով, կազմած էր Տէրութիւն մը, մերթ բոլորովին անկախ, մերթ ալ ինքնավար՝ այս կամ այն Պետութեան գերիշխանութեան տակ: Գիտէք թէ Հայկական թաղաւորութիւնը իր գորութեան դադարհանակէտին հասաւ Մեծն Տիգրանի օրով, թէ Տրդատ թագաւորը 301 թուին, Կոստանդիանոսէն տասերկու տարի առաջ, քրիստոնէսութիւնն ընդունեցաւ և այդ օրէն Հայաստանը Արևելքի մէջ արևմտեան քաղաքակրթութեան պատուարը դարձաւ, թէ Ե. դարուն, երբ Արշակունեաց հարստութիւնը՝ արդէն իր անկմանը կը մօտենար, Հայ կղերը, Վաճառագոհ մեկենաս—արքայէն խրախուսուած, ղեկավարութեան տակ երկու մեծարժէք անձնաւո-

միայն Կարսի մէջ, 20,000 բնակիչէ հաւաքեցին երկու վահան լեցնելու շափ ձերձակեղէն, ծխախոտ, մուշտակ, նոյնիսկ սակի զարդեր, որ կրները վեհանձնօրէն կը նուիրէին՝ աղւոր աշուրներնին արցունքով լեցուն: Ի՞մ ներկայութեանս, կանայք իրենց զարդերը կը հանէին ու վակոններուն մէջ կը դնէին: Նոյն բանը տեղի ունեցաւ Ալեքսանդրապոլի մէջ: «Ձերձակեղէնի շարաթ»ը տասնչինգ օր տեւեց: Ազգային երգեր երգելով, այդ կրները՝ տուրուրնէ իրիկուն, ուղմարեմը դտնուող հերոսներուն համար ամեն պէտք եղածը կը պատրաստէին: Պատու աղքատ Հայ կին մը, որուն՝ իմ զիմացս՝ պատերազմին մէջ հերոսական մահուամբ մը ինկած իր մէկ հատիկ զաւակին խօսքը կ'ընէին, ձեռքը ծոցին դարկաւ, գոչելով՝ «Անիժեալ ըլլայ այս ծոցը որ ա՛լ զաւակ չի կրնար բերել մեր փաւաւոր բանակին համար»:

րութեանց, Սահակ կաթողիկոսին և Մեսրոպ վարդապետին, որ Յոջն ու Ասորի դպրութեան քաջածանօթ հմուտ դրականագէտներ էին, հիմնեց Հայաստանի դրաւոր մատենադրութիւնը որ կը չաջորդէ Հեթանոսական շրջանի գուսաններու բանաւոր բանաստեղծութեան, և Հայ լեզուն հասցուց իր գերագոյն կատարելութեան: «Ե. դարու հայերէնը, կ'ըսէր օր մը ինձի Պ. Մելիէ, մեծանուն Փրանսացի լեզուագէտը, այնքան գեղեցիկ է որքան Սոփոկլի չունարէնը»: Այդ շրջանին է որ կատարուեցան Աստուածաշունչի և եկեղեցու Հայերբու դործերուն սքանչելի թարգմանութիւնները, և խմբադրուեցան քանի մը ինքնագիր երկեր, որ Հայ գրականութեան գլուխգործոցներէն են, ինչպէս Հայոց ամենէն կատարեալ արձակագրին՝ Եղնիկի Եղծ Աղանդոցը, կամ Ազատանդիկոսի վերագրուած Տրդատայ և Գրիգոր Լուսաւորչի պատմութիւնը և Փաւստոս Բիւզանդացու վերագրուած Հայոց պատմութիւնը, որ երկուքն ալ կը կարծուի թէ գործն էր Մեսրոպայ աշակերտ Կորիւնի: Ճըշմարիտ գիւցաղներգութիւն մըն է Փաւստոսի այգրոնիկը, ուր Հայկական կեանքը Արշակունեաց ատեն, Արշակ Բ. և Պապ թաղաւորներու օրով, և մասնաւորապէս Մաճիկոնեանց հռչակաւոր նախարարական տան քաջագործութիւնները, նկարուած են ամենէն կենդանի գոյներով և ամենէն ուժեղ ու համեղ ոճով: Գիտէք որ Արշակունեաց հարստութեան անկումէն յետոյ, Հայաստանը, Սասանեանց տիրապետութեան տակ, պահպանեց իր ազգային կեանքը, և մղեց բուն պաշար մը, որ չաջորութեամբ պսակուեցաւ, Պարսկաստանի դէմ որ

կ'ուզէր զինքը բռնադատել Մագտեղականութիւնն ընդունելի, ու իր գրութիւնն ու մշակույթը պահպանեց Արարաց արշաւանքին տակ, է. դարուն, և չաջողեցաւ իր անկախութիւնը վերստանալ Թ. դարուն, հիմնելով Բագրատունեաց և Արծրունեաց երկուորեակ թագաւորութիւնները, առաջինը Արարատեան նահանգին մէջ, երկրորդը Վասպուրականի մէջ, և որոնք նոր ու շքեղ թոխ մ'առնել տըւելն ցեղին ստեղծագործ ուժին, քաղաքակրթական կարողութիւններուն. Անի և Ոստան, երկու թագաւորութեանց մալրաքաղաքներ, դարձան ոչ միայն կարեւոր կեդրոններ վաճառականութեան և ճարտարագործութեան, այլ և մեծաշող վառարաններ արուեստներու և գրականութեան: Երեան եկան նոր շանաւոր պատմարաններ, աստուածարաններ, գիտնականներ և քանի մը բանաստեղծներ, որոնց մին, Գրիգոր Նարեկացի, Հայ Մխտիբական քնարերգութեան ամենէն հօր թարգմանը հանդիսացաւ:

Բոլոր արուեստները, երաժշտութիւն, նկարչութիւն, քանդակագործութիւն, և մանաւանդ ճարտարապետութիւն, հասան բարձր զարգացման մը. բազմաթիւ գեղեցիկ պարտներ, եկեղեցիներ, վանքեր զարդարեցին երկու թագաւորութեանց բոլոր հողը. և մանաւորապէս Անի, Բագրատունեաց մալրաքաղաքը, մեծ համրաւի տիրացաւ իր սխրալի շէնքերով որոնց աւերակները մինչև այսօր ցեղին գեղեցկագիտական հանճարին ինքնատիպ նկարագիրը կը հաստատեն:

Եւ այս բոլորը՝ ճիշդ ա'յն շրջանին, երբ Հայ տարրը մին ուն ատեն Բիւզանդիոնի կաշարութեան

մէջ առաջնակարգ դեր մը կը կատարէր. Հայկական լեզունները նշանաւոր եղան, ինչպէս գիտէք, իրենց քաջութեամբ, և տասնէ աւելի Հայ զօրավարներ Բիւզանդիոնի դա՛ն բարձրացան, ինչպէս Փոսակ, Չմշկիկ, Վասիլ Բ., որոնք Բիւզանդեան պատմութեան մեծագոյն գէմքերէն են: Բիւզանդիոնի ինչպէս Հարաւորանի մէջ, Հայ ցեղը ասիական բարբարոսներու խուժումին գէմ արեւմտեան աշխարհը պաշտպանողի միևնույն դերը կը կատարէր:

Արխատագէս Լաստիվերտացի Քրոնիկագիրը, որ ժամանակակից եղաւ Անիի անկման և կղերական խորունկ շեշտով դրքի մը մէջ դա՛ն ողբաց, իր ամենէն գեղեցիկ էջերէն մէկուն մէջ կը նկարագրէ Հայկական մալրաքաղաքին և բովանդակ Բագրատունեաց թագաւորութեան մեծափառ պերճութիւնը՝ աղէտէն առաջ:

« . . . Աշխարհ որ երբեմն ժամանակաւ իբրև զլրախտ տնկախիտ առաջի իւր, կանաչագեղ, տերեւալից, ստղաբեր, գեղեցիկաշուք և երջանիկ անցաւորացն ցուցանիւր. քանզի իշխանք նստէին չիշխանական գահու զուարթահացեաց դիմօք, և զգարնանաբեր ծաղկանոցաց բերեալ զմանութիւն՝ վառվառ գունովք առաջի կացեալք, ուրախական երգոց և բանից միայն լինէին հանդէսք. ուր և ճաչնք փողոցն և ծնծղալից և այլ երգեցողական արուեստիցն զլսողացն անձինս լի առնէին ուրախական բերկրանօք: Մնչանօր և ծերը նստէին ի հրադարակս հարկւոր և պատուական ալեօք բարգաւաճեալ, այլ և մարք զմանկունս ի դիրկս րնկալեալ և մալրենի դթովքն աղեխարչեալ, վասն առատ ուրախութեանցն մտանալին զտիրական ժա

կ'ուզէր զինքը բռնադատել Մագաղակահանութիւնն ընդունելի, ու իր գրութիւնն ու մշակուցիք պահպանեց Արարաց արշաւանքին տակ, է. դարուն, և չաջաջողեցաւ իր անկախութիւնը Վերստանալ Թ. դարուն, հիմնելով Բագրատունեաց և Արծրունեաց երկուորեակ թագաւորութիւնները, առաջինը Արարատեան նահանգին մէջ, երկրորդը Վասպուրահանի մէջ, և որոնք նոր ու շքեղ թոխ մ'առնել տրւելին ցեղին ստեղծագործ ուժին, քաղաքակրթական կարողութիւններուն. Անի և Ոստան, երկու թագաւորութեանց մայրաքաղաքներ, դարձան ոչ միայն կարեւոր կեդրոններ վաճառականութեան և ճարտարագործութեան, այլ և մեծաշող վառարաններ արուեստներու և գրականութեան: Երեան եկան նորանաւոր պատմարաններ, աստուածաբաններ, գիտնականներ և քանի մը բանաստեղծներ, որոնց մին, Գրիգոր Նարեկացի, Հայ Միտիքական քննաբերգութեան ամենէն հօր թաբգմանը հանդիսացաւ:

Բոլոր արուեստները, երաժշտութիւն, նկարչութիւն, քանդակագործութիւն, և մանաւանդ ճարտարապետութիւն, հասան բարձր զարգացման մը. բազմաթիւ գեղեցիկ պարտաներ, եկեղեցիներ, վանքեր զարդարեցին երկու թագաւորութեանց բոլոր հողը. և մասնաւորապէս Անի, Բագրատունեաց մայրաքաղաքը, մեծ համբաւի տիրացաւ իր սիրալի շէնքերով որոնց աւերակները մինչև այսօր ցեղին գեղեցկագիտական հանճարին ինքնատիպ նկարագիրը կը հաստատեն:

Եւ այս բոլորը՝ միշտ ա'ն շրջանին, երբ Հայ տարրը միևնոյն ատեն Բիւզանդիոնի կաշարութեան

մէջ առաջնակարգ դեր մը կը կատարէր. Հաչկահան լեզուները նշանաւոր եղան, ինչպէս դիտէք, իրենց քաջութեամբ, և տասնէ աւելի Հայ զօրավարներ Բիւզանդիոնի գահը բարձրացան, ինչպէս Փոսակ, Չմշկիկ, Վասիլ Բ., որոնք Բիւզանդեան պատմութեան մեծագոյն դէմքերէն են: Բիւզանդիոնի ինչպէս Հայ տտանի մէջ, Հայ ցեղը ասիական բարբարոսներու խուժումին դէմ արեւմտեան աշխարհը պաշտպանողի միևնոյն դերը կը կատարէր:

Արիստագէս Լաստիվերտացի Քրոնիկագիրը, որ ժամանակակից եղաւ Անիի անկման և կղերական խորունկ շեշտով դրքի մը մէջ դաշն ոլբաց, իր ամենէն գեղեցիկ էջերէն մէկուն մէջ կը նկարագրէ Հաչկահան մայրաքաղաքին և բովանդակ Բագրատունեաց թագաւորութեան մեծափառ պերճութիւնը՝ աղէտէն առաջ:

« . . . Աշխարհ որ երբեմն ժամանակաւ իբրև զդրախտ տնկախիտ առաջի իւր, կանաչագեղ, տերեւալից, պտղաբեր, գեղեցկաչուք և երջանիկ անցաւորացն ցուցանիւր. քանզի իշխանք նստէին լիշխանական դահու զուարթաճալեաց դիմօք, և զգարնանաբեր ծաղկանոցաց բերեալ զնմանութիւն՝ վառիվառ գունովք առաջի կացեալք, ուրախական երգոց և բանից միայն լինէին հանդէսք. ուր և ձայնք փողոցն և ծնծղալից և այլ երգեցողական արուեստիցն զլսողացն անձինս լի առնէին ուրախական բերկրանօք: Սնդանօր և ծերք նստէին ի հրադարակս հարկետր և պատուական ալիօք բարդաւանճեալ, այլ և մարք զմանկունս ի գիրկս ընկալեալ և մալրենի գլթովքն աղեխարչեալ, վասն առատ ուրախութեանցն մտանալին զտիրական ժա

մանակս երկանց, զօրէն աղաննաց զնորափետուր  
 ճագօքն միշտ թրթռելով: Զին՞չ ասացից և զհար-  
 սացն ի սեննիկի, և զփեսայից՝ չտաղաստի զսիրա-  
 հարուստ ըլձիցն զբոբբօքունն և զանժոյժ բնու-  
 թեանն զհակամիտութիւն: Այլ և վեր տանելի է մեզ  
 բանս, առ հայրապետական աթոռն և առ թագա-  
 ւորական պատիւն. զի մինն զօրէն ամպոյ խտաց-  
 եալ ի պարգեւացն հողուն՝ ի ձեռն վարդապետա-  
 կան շնորհին, ցօղէր զցօղ կենացն, որով պարար-  
 տացեալ պագարերէր եկեղեցւոյն զբախտ, արթուն  
 պահապանս ի վերայ պարտապայ նորա կարգելով  
 զստի չինքննէ ձեռնադրեալն:

Իսկ թագաւորն չտաւօտինսն չորժամ  
 ի քաղաքէն ելանէր, զօրէն փեսայի որ ելա-  
 նէ չտաղաստէ իւրմէ, կամ որպէս տուրն-  
 ջենային արուսեակն որ ի շէխոն արարածոց բար-  
 ձրանալովն դամենացն տեսանելիսն չինքն ձգէ,  
 ալս սէս և նա պաղպաղէր փաղիտուն հանդերձիւք  
 և մարդարտախօսոյ, թագիւն, և դամենացն մարդ  
 ի տեսութիւն և ի զարմաստ ցուցանէր. որ և սպի-  
 տականագ նժուգ՝ ոսկեղօժ պարզիւք առաջի ընթա-  
 նալով, ի ճատագալթից արեգականն որ զնովաւ  
 հարկանէր՝ շրացուցանէր զտեսողացն տեսանելիս,  
 իսկ զօրացն բ՝ զմութիւն խուռն առաջի ընթանա-  
 լով՝ զօրէն ծովային ալեացն զմիմեամբ կուտա-  
 կելով: »

Թուրքերը եկան, և, ինչպէս մեծ Լիւկօն երգեց  
 Յունական ողբերգութեան օրերուն, «ամէն ինչ ա-  
 ւեր ու սուգ դարձաւ»: Նախ՝ Սելճուքեան Թուր-  
 քերն էին որ եկան: Իրենց պետ Տուելաիլ—Բէկի  
 առաջնորդութեամբ: Ժ.Ֆ. դարու սկիզբը՝ անոնք

արշաւեցին Հալաստանն՝ ինչպէս համաշնակործան  
 սրբուական մը: Առաջ՝ Արժրուենաց թագաւորու-  
 թիւնը, չետոյ Բագրատունեաց թագաւորութիւնը,  
 կրեցին բաղխունը ալգ բարբարոսական գրոհին:  
 Ասոնք բաձարի զիմադրութիւն մ՝ընծաւեցին, և  
 թերիս չաջողէին թշնամին ետ մղել՝ եթէ Բիւզան-  
 զիոն իրենց օգնած ըլլար. բայց Բիւզանդիոն, ուր  
 Յոնն ցեղէ կաշարներ չաջորդած էին Հալ աղբի Բասի  
 լաննու, կրօնական մոլեռանդութենէ զբզուած՝  
 իր խարդաւանքներով նպաստեց, աւազ, կորու-  
 տեանն ալգ երկու թագաւորութեանց, որոնք քա-  
 կացն ամբողջ երկու դար ըրիստոնէութեան պատնէ  
 չը եղած էին և Բիւզանդեան կաշարութեան Արևե-  
 լեան նահանգները պաշտպանած էին Պարսից և Ա-  
 բարաց չարձակումներուն դէմ զօր կասեցուցած էին  
 ահապին զոհողութիւններով. Քիչ չետոյ, Բիւզան-  
 զացիք հասան իրենց նպատակին, որ էր իրենց աի-  
 բապետութիւնը տարածել Հալաստանի վրայ, եր-  
 կու թագաւորութիւններուն մէջ հաստատուեցան և  
 փորձեցին նոյն իսկ Հալ եկեղեցին ջնջել և Հայերը  
 բոլորովին ձուլել: Ալգ փորձերը չչաջողեցան:  
 Բայց Թուրքերը, Հայկական պատուարը մէջտեղէն  
 վերցած ըլլալով, ընդհուպ Բիւզանդացիները վա-  
 նեցին երկու թագաւորութիւններէն, չառաջացան  
 փոքր Ասիոյ մէջ և հաստատուեցան Քոնիա, Կ.  
 Պոլսոյ ճամբուն վրայ: Աւրշակեցին բովանդակ  
 Հալաստանը, և ալնտեղ գործեցին այն բոլոր  
 խժոժութիւնները զոր իրենց ցեղը անկից ի վեր  
 կրկնած է բոլոր այց, երկիրներուն մէջ որ դժբաղ-  
 ւութիւնն ունեցած են անոք արշաւանքին են-  
 վել կրօնիւ: Միտ՝ զի քաղաքը մեր աւերեալք,

կը գրէ Արիստակէս Լաստիվերտացի, և տունը արեցեցաւք, սպարանք հնոցացեալք, և արքունաշէն սրահք ածիւնացեալք: Արք ի հրապարակս կոտորեալք, և կանաչք ի տանց դերի եղեալք, և կաթնասունք տղաչք զքարի հարեալք, և դեղեցիկ դէմք պատանեկաց թառամեալք: Կոչսք ի հրապարակս ի խաչտառականս անկեալք, և երիտասարդք առաջի ծերոց սրախողխող եղեալք. պատուական ալիք ծերոց ընդ արիւն և ընդ ապափոյժ եկեալք, և դեակունք նոցա թաւալելոր խաղացեալք: » Մարդ կարծես նկարագրութիւնն է որ կը կարդայ թուրք վաչրագութեանց որ Ապտիւլ Համիտի օրով կատարուեցան Հայաստանի մէջ և որ այս պահուսյերսկսած են այնտեղ, և կամ էջ մը Գերման վաչրագութեանց մասին Պելճիքսիտն կամ Ֆրանսական տեղեկագիրներէն, — այն տարբերութեամբ որ դէթ Սելճուքեան թուրքերը թուրքիստանի տախաստաններէն նոր դալու և միջին դարու մէջ գտնուելու չքմեղանքն ունէին:

Սելճուքեանց տիրապետութիւնը Հայաստանի մէջ չչաղոյեցաւ, ինչքան ալ ջախջախիչ ըլլար բովանդակ ազգը ստրկացնել շատ մը տեղուանք, հայ իշխաններ, անառիկ դիրքերու մէջ ամրացած, ինքնավարութեան փոքրիկ կորիզներ պահպանեցին. բայց զինուորական աղնուականութեան և միջակորեարին մէկ կարևոր մասը, թուրքերու լուծը չուզելով կրել, գաղթեցին Բիզանդիոն, Իտալիա, Ռուսիա, Լեհաստան, Ռումանիա, Հունդարիա, Վրաստան. այդ գաղթականները իրենց ուժերը նուիրեցին այդ ազգերուն օգնելու՝ մահմետական աշխարհի դէմ իրենց պաշարին մէջ,

կամ ուշադրու հանդիսացան այն ծառայութիւններով զոր մատուցին այդ երկիրներու արուեստներուն, արհեստներուն և վաճառականութեան:

Հոչակաւոր թամարա թագուհուն և իր չաջորդներուն օրով, Վրացական բանակը իր պետունէր հայ իշխաններ, որ նոյն իսկ ատեն մը Անին մահմետականներու ձեռքէն առին, և որոշ շրջանի մը, ԺԲ. էն ԺԳ. դար, հոն հաստատեցին վրացահայ տիրապետութիւն մը, որու միջոցին, Անիի մէջ ու շրջակայքը, հայ ճարտարապետական արուեստի նոր ու ճոխ ծաղկում մը կրցաւ զարգանալ:

Թէ ի՛նչ եղաւ հայ գաղթականներուն դերը Լեհաստանի մէջ, այդ մասին խօսքը սլիտի տամ Լեհացիի մը: Ահա ինչ որ կ'ըսէ Պ. Ստոյֆ Նովաչինսքի լոյսուածի մը մէջ զոր Վարչաւալի «Բուրիէր Փորաննի» թերթը հրատարակած է, — և ազնիւ բարեկամութեան այդ արտայայտութիւնը՝ Լեհաստանի մէկ զաւկին կողմէ հանդէպ Հայաստանի որ անոր արեւելեան քոչըն է, ամենէն սրտալուցն ու ամենէն թանկագինն է մեծարանքներուն.

« . . . Հայ ազգի զաւակները մեր ազգի հետ բարեկամական շփման մէջ մտան մեր պատմութեան արշալույսին: Երբ անոնց պատմական թագաւորութիւնը, որ գրեթէ մեծ տէրութեան մը կացութիւնը ունեցած էր, բազմադարեան հոչակապ գոյութենէ մը լետոց՝ իր անկմանը կը մօտենար, մերինը իր առաջին ճիգերը կ'ընէր իր կիսավաչրենի կեանքին խաւարը թօթափելու համար, և նոր կը սկսէր կազմակերպուիլ՝ վերջին Փիասթին ղեկավարութեան տակ:



բին, տարարադը Լեւոն Զ.ը, Լուսինեանց տոհմէն, ժամանակակից էր մեր Լ. քիչ թէ քիչ: Բայց հայկական թագաւորութեան, սնկումէն, աշխինքն Լեւոնէն, շատ առաջ, հաշերը ոտք կոխեցին մեր երկիրը, ուր գիրենք հրաւիրեց Կալիցիոյ իշխանը՝ Գաւրիթ:

«Մերնց հաշերն իբրին առաջին անդամատուներ գաղթուածի մեծ հոսանք մը լառաջ բերաւ. հայ գաղթականները, լաթի կտորի մը մէջ հաշերնի հոգէն ափ մը հետերնին առնելով, ցրուեցան հարաւային Ռուսաստան, Կովկաս, խաղախներու երկիրը, և անոնցմէ 40,000 մեք երկիրը եկան: Այդ օրէն ի վեր, հայ գաղթականութեան նոր հոսանքներ պարբերաբար ուղղուեցան Պոնտոսի արփերէն գէպի Սարմատներու հիւրընկալ աշխարհը, և, պէտք է իսկոյն ըսել, այդ ա շնքան հետուէն եկած հիւրերը եղան ինչպէս «աղ երկիր», ինչպէս տարր մը վերջին ծայր օդտակար ու ցանկալի: Անոնք հաստատուեցան գլխաւորաբար քաղաքներուն մէջ, և շատ տեղ՝ անոնք կորկըր կազմեցին լեհական միջին դասակարգին: Իլլով քաղաքը (Լեմբերգ), Լեհաստանի ամենէն հաշերնասիրական վառարանը, որ ա՛յնքա՛ս պատմական լեղաշըրջմանց թատերավայր է եղած, և որ իւրաքանչիւր աղէտէ չաղթական վերականգնած է՝ իր քաղաքակրթութեամբ միշտ փայլելով, իր փայլը մեծ մասամբ կը պարտի հայ գաղթականներուն: Կուսիէց—Փօթուք, մեր հին ամրոցներու ալը թագն ու պակը, իր բոլոր հոշակն ստացած է աչնտեղ հաստատուող Հաշերէն: Պուրովինայի և ամբողջ Կալիցիոյ մէջ, հայ տարրը նշանաւոր հան-

գիսացած է իր ստեղծագործ կարողութիւններով, և առաջնակարգ դեր մը խաղացած է քաղաքական ու ընկերական կեանքի, արդիւնաբերութեան և մըտաւորական շարժման մէջ: Յետոյ, բովանդակ Լեհաստանի և անոր մայրաքաղաք Վարշաւայի մէջ, հետեւորդները անոնց որ ատենով Արաքսի մեծ ագրը եղան, ամեն ասպարէզներու մէջ փայլեցան: Կրունվայտի և Վարնայի պատերազմներուն մասնակցած են հաշերը Աբրահամովիչներուն, Ալէքսանդրովիչներուն, Աւզուստինոսներուն, Աբգարովիչներուն, Ակոբովիչներուն, Ապականովիչներուն և ատոնց շարքերէն է որ լետոյ երեւան եկան նշանաւոր Հայ ագրի Լեհեր, ինչպէս Մալաքովսքի, Մասադովիչ, Պիրանովիչ, Եախովիչ, Մրոզխանովսքի, Գրիգորովիչ, Պարոնիչ, Թէոտորովիչ»:

Բայց ԺԲ. դարէն իսկ, Հաշերը փառապանծ կերպով ցոյց տուին թէ բացարձակապէս ազատ ու պոտ հայկական կեանքով մ'ազրելու կամքն և ուժը չէին ծագած իրենց մէջ: Սեյճուքեան լուծը խորտակել իրենց կարողութիւնէն վեր ըլլալով, կեդրոնացան Կիլիկիա, ուր ստուար հայ գաղութ մը արդէն գոյութիւն ունէր, աչնտեղ շարժում մը լարուցին՝ Բագրատունեաց տոհմէն Ռուբէն իշխանին ղեկավարութեան տակ, լաջողեցան երկիրը Բիւզանդացւոց տիրապետութիւնէն զերծանել, հոն հիմնեցին իշխանութիւն մը, որ Սաչակիրներու և Եւրոպային հաւանութեամբ, թագաւորութիւն գարձաւ՝ Լեւոն Բ. ի օրով, մին ամենէն քաջ և արմենէն իմաստուն պետերէն զոր հայ ժողովուրդն արտադրած ըլլայ և որուն շրջանը լաջողութեանց

և չաղթանակներու շարք մը եղաւ: Այս թագաւորութիւնը, հիմնուած՝ Կիլիկիոյ մէջ, որ այդ օրէն Փոքր Հայաստան կոչուեցաւ, երեք դար ապրեցաւ, հակառակ Քոնիակի թուրքերու և Եգիպտոսի Մամլուքներու մտերիւն չարձակումներուն:

Երբ խաչակիրները փոքր Ասիա հասան, հայկական փոքրիկ իշխանապետութեան մէջ գտան ինքնաբեր դաշնակից մը, որուչ, օգնութիւնը թանկագին եղաւ անոնց՝ Սարակիսոսներու դէմ իրենց կռիւներուն մէջ (1):

Կիլիկիոյ այդ թագաւորութիւնը հայ ցեղի պատմութեան ամենէն շահեկան ու ամենէն փառաւոր էջերէն մին կը կազմէ: Հոն, այդ ժողովուրդը, որ քրիստոնէութիւնն ընդունած օրէն սկսեալ, միշտ եղած է Արևելքի մէջ արևմտեան, մշակուցի ներկայացուցիչն ու գինուորը՝ Լիբանանի Սարօնիթներու:

(1) Գրիգոր ԺԳ. պապը, 1384 թուին արձակած իր *Ecclesia Romana* կոնդակին մէջ, կը գրէ, «Հայ ազգի ուրիշ արժանիքներուն մէջ՝ եկեղեցւոյ և քրիստոնէական հանրապետութեան հանդէպ, կայ հատ մը որ բարձր է և մասնաւոր չիշատակման արժանի. այն է որ՝ երբ ատենով քրիստոնեաց իշխաններն ու բանակները կ'երթային սուրբ երկիրը ազատելու, ոչ մէկ ազգ ու ոչ մէկ ժողովուրդ հաշտէն աւելի փութկոտութեամբ և եռանդով անոնց իր օգնութիւնն ընծայեց՝ տալով զինուորներ, ձիեր, պարէն, ու խորհուրդներ. իրենց բոլոր ուժովը, և ամենամեծ քաջութեամբ ու հաւատարմութեամբ անոնք քրիստոնեաներուն օգնեցին այդ սուրբ պատերազմներուն մէջ»:

րուն և Փոքր Ասիոյ Յոյներուն հետ, խաչակիրներուն հետ իր գործակցութենէն չետոյ աւելի ևս անձուկ ու մտերմական չարաբերութեան մտաւ Արևմուտքի ազգերուն հետ: Փոքր Հայաստանի նաւահանգիստները Արևելքի կարևորագոյնները դարձան. Մարքո—Փօլօ Փալասը կ'անուանէ «Արևելքի դուռը». անտարական հզօր շարժում մը այդ նաւահանգիստները կապելոյ Մարսէլի, Ճէնովալի, Վենետիկի հետ. Հայ թագաւորներ ամեն գիւրութիւններ և առանձնաշնորհութիւններ տալին Եւրոպացի վաճառականներուն որ կուգային հոն գործ ընել կամ հաստատուիլ: Թագաւորները և արքայական ընտանիքին գրեթէ բոլոր անդամները եւրոպական անուններ կրեցին, Լևոն, Կոստանդին, Հեթում (Haiton), Օշին (Auxent), Չապէլ Ռիթա. բառեր՝ ինչպէս պալլ, մարաշախտ քրիմա, սինչալ, ջամպայն, ջանցյեր, ևն, հին հայկական բառերուն տեղը անցան, և մասնաւորապէս պարսն բառը, որ չետոյ ընդհանրացաւ, սամկացաւ, և Monsieurի հոմանիշ դարձաւ: Վերջերք, արքայական ընտանիքը արու ժառանգ չունենալով, հայերը իշխան մը հրաւիրեցին Լուսինեանց տոհմէն, որ Կիպրոսի մէջ կը տիրէր և որուն հետ շատոնց ի վեր բարեկամական չարաբերութեանց մէջ էին, որ զայ բազմի փոքր Հայաստանի գահուն վրայ, և այդ Ֆրանսացի տոհմը թագաւորեց հոն՝ մինչև այդ Տէրութեան կործանումը. Հայոց թագաւորներու վերջինը, Լևոն Զ., որ Սէն—Տընի կը հանդէս, Լուսինեան մըն էր:

Արուեստներն ու դպրութիւնները հայկական Կիլիկիային մէջ նոր ու փալուն վերածնութիւն մը

ունեցան՝ նկարագրող ձևապատկերներու արևեստը ճա-  
նաւանդ՝ մեծ կատարելութեան հասաւ: Քանի մը  
գրական և դիտական բարձր դէմքեր երևցան,  
ինչպէս Ներսէս Լամբրոնացի, հմուտ աստուածա-  
բան և ճարտասան, Ներսէս Շնորհալի, քրիստո-  
նէայ Հայաստանի յաւադոցն ու ամենէն օծուն բա-  
նաստեղծներէն մին, Մխիթար Հերացի մեծանուն  
բժիշկը, և այլն:

ԺԳ. էն ԺԳ. դար, ճինկիցիսանի Մոնկոլները,  
յետոյ Թիմուրէնկի Թաթարները իրենց տափաս-  
տաններէն ելան եկան ինչպէս նոր պատուհաս մը,  
աշխարհակալեցին և աւրշտկեցին բովանդակ Ա-  
սիան, և արշաւեցին նաև Հայաստան, ուր ամենէն  
ահաւոր վայրագութիւնները դործեցին: Կիլիկիոյ  
փոքրիկ թագաւորութիւնը անկարող էր հինա-  
ուորց Հայաստանը պաշտպանել գրոհին դէմ այդ  
վայրենի ու հզօր ցեղերուն որ իրենց անցքին վրայ  
պետութիւններ ու թագաւորութիւններ՝ կ'ուզէին.  
բայց եկաւ բոսք մը ուր թագաւորները, որ դեռ կը-  
սապաշտ էին եմազմետական ժողովուրդներու հետ  
միշտ կուռի մէջ, օգտակար դատեցին Հայոց աջակ-  
ցու թիւնն ունենալ իրենց Հասարակաց Թշնամիներ-  
րուն դէմ: Փոքր Հայաստանի իշխանները Համաձայ  
նեցան Թաթարներուն հետ, փութկոտութեամբ մը՝  
որ հասկանալի կը դառնայ երբ նկատի ունենանք  
թէ Եւրոպայի իրենց ընծայած օգնութիւնը բաւա-  
կան նիհար բան էր և աւելի տեսական բնոյթ ու-  
նէր, ատով իրենց դիրքն ամրացուցին մահմետա-  
կաններուն դէմ, և Մեծ Հայաստանի իրենց ցեղա-  
կիցներուն կացութեան մեղմացում մը ձեռք բերին:  
Բայց Թաթարները, քիչ լետոյ՝ մահմետականու-

թեան լարելով, նորէն թշնամի գարձան Հայոց,  
և Կիլիկիոյ փոքրիկ թագաւորութիւնը, միանգա-  
ման Թուրքերու, Մամլուքներու և Թաթարներու  
լարձակմանց ենթարկուած, Եւրոպայէն լքուած,  
1275 ին տապալեցաւ: Կ. Պոլսոյ՝ և ամբողջ Եւրո-  
պայի՝ ճամբան այլ ևս աւելի գիւրիւն կը դառնար  
Բարբարոսներուն, և Փոքր Հայաստանի թագա-  
ւորութեան անկումէն 78 տարի լետոյ՝ Օսմանցի  
Թուրքերը, որ ԺԳ. դարու վերջերը՝ արդէն Սել-  
ճուքեանց տեղը բռնած էին, քրիստոնէական մեծ  
ոտանին տիրացան, սրով ևս կարող եղան  
մինչև Վիեննայի սեմը չտաջանալ (1):

(1) «Հայաստան և Պելճիքա» տիտղոսով չօղ-  
ուածի մը մէջ զոր Լոնտոնի Asiatic Review-ն հրա-  
տարակած է վերջերս, Պ. Ֆ. Ռ. Սքէչըրտ հետե-  
ւելոյը կը գրէ. «Քաղաքակիրթ մարդկութիւնը  
ինքզինքը հպարտ կը զգայ աբի փոքրիկ Պելճիքա-  
չին քաջասիրտ վարժունքին համար՝ որով տեսու-  
նեան ջախջախիչ արշաւանքին կուրծք տուաւ.  
Դաշնակիցները երախտագէտ են այդ վեհօգի ազ-  
գին՝ դերձան բանակին չտաջխաղացումը քանի  
մը շարաթ լետածգամ ըլլալուն համար. բոլոր պե-  
տական մարդիկը, գիտակից ժողովուրդները, մա-  
մուլը, խոնգավատութեամբ ծախահարեցին ծա-  
ստութիւնները զոր Պելճիքա մատուց Ազատու-  
թեան նուիրական գատին. երբեք պիտի չկարե-  
նանք պէտք եղածին չափ գովել անոր զիւցազնա-  
կան ընթացքը, երբեք պիտի չկարենանք անոր հան  
զէպ մէք ունեցած անսահման սպարաքը լիովին հա-



ԺԻ. և ժԵ. դարերուն, հաշկական հողերը մասամբ Օսմանցի Թուրքերու և մասամբ Պարսիկներու ձեռք կ'անցնին: ԺԵ. դարու կէսէն՝ կը սկըսի մեծ մենամարտը Իրանի և Թուրանի, Պարսից և Թուրքաց միջև. ան տեեց երեք դար, և Հաչաստանը որ անոր ռազմադաշտը եղաւ, այդ ամբողջ երկար ժամանակամիջոցին՝ ամենէն դարհուրելի դժոխքին մէջ ապրեցաւ: Այս ինչ երկրամասը տասն անգամ փոխն ի փոխ Թուրքէն Պարսիկին ու Պարսիկէն Թուրքին կ'անցնէր, և ամէն մէկ անգամուն՝ երկիրը կ'աւերակուէր, հրոյ ճարակ կը զոտնար, բնակչութիւնը թալանի ու կոտորածի կ'ենթարկուէր: Ի վերջոյ, թուրքերը դերակշիւ հանդիսացան և իրենց տիրապետութեան տակ պահեցին Մեծ Հաչաստանի ստուարագոյն մասը և ամբողջ Փոքր Հաչաստանը: Պարսիկներու ձեռքը մնաց Արևելեան Հաչաստանը և Ատրպատականը:

Թուրքերուն՝ ինչպէս Պարսիկներուն՝ լուծին տակ, հաշ ժողովրդին կեանքը մշտական ու դժընգակ մարտիրոսութիւն մը եղաւ: Ուժին ղեղծուէր և մարդկային արժանապատուութեան արհամարանքը երբէք ալ ն աստիճան չառաջ տարուած չէն որ-

սուղանել. բաց ինչ՞ ու այս լուծեան դաւը՝ այն միւս ռազմադարեան մարտիրոսին, Հաչաստանին նկատմամբ, որ ոչ թէ քանի մը շարաթ, կամ նոյն իսկ քանի մը տարի, այլ դարերով կրած է ասիական հրոսներուն չարձակումն ու լուծը, բարբարոտական արշաւանքներուն և լոյն—լատին դեզեցիկ քաղաքակրթութեան միջև պատուար կազմելով):

բան քրիստոնեայ ազգերու վրայ տիրող մահճետականներուն ծօտ: Հալածանքներն ու կոտորածները ոչինչ էին բաղդատմամբ այն բարոյական տանջանքներուն զոր կրել տուին քրիստոնեաներուն՝ գահոնք ամենէն անգուժ ստորնացումներուն ենթարկելով: Պարսիկները ինքզինքնին անմաքուր պարձած կը կարծէին՝ երբ պատահէր որ քրիստոնեայի մը հագուստին դպչէին, և շատ հայեր Պարսիկի մը նուիրական անձը անուշազրութեամբ իրենց չպուճով սրբապղծած ըլլալու ոճիրին համար կեանքերնին վրայ տուած են: Ինչքան քահանաներ ու եպիսկոպոսներ, հասարակ չարագործներու պէս չլիթաչակապ, անարգուած, բանտ նետուած, կոշկոճուած են՝ այս ինչ Սանին անհաճոյ եղած կամ այնինչ մեծաւորին քահաճոյքներուն բաւական փութկոտութեամբ չհնազանդած ըլլալուն համար: Քանի՛ քանի՛ անգամ էջմիածնայ Մայր-Եկեղեցին, Հաչաստանի գերագոյն սրբա, վաչրը, ախոսի փոխարկուած է մոլեռանդ բռնակայներու կողմէ, որոնք, իր ազատութենէն այրի ապեալ ազգի մը ամենէն նուիրական զբացումները վիրաւորելու համար, էջմիածինէն անցած ատեննին՝ իրենց ձիերը վեհաշուք տաճարին մէջը կը կապէին: Իսկ Թուրքերը: Ի՛նչ կատակ է՝ սա վեհանձըն, թոյլատու, բարի, ուղղամիտ Թուրքին հեթեաթը:

Այս՛, Թուրքը ձգած է որ Հաչը կամ Յոյնը իր լիզուն ու կրօնքը պահէ, բաց ին՞չու: Փիլիսոփայական լայնխոհութեամբ մը չէ՛, այլ որպէս զի քրիստոնեան անջատ մնայ տիրող դասէն, ծառայէ անոր, աշխատի անոր համար, այնպէս որ իրենք՝

աւերերը՝ մակարոց՝ պատերազմիկի ու կեղեքիչ  
 պաշտօնատարի իրենց կեանքը կարենան ուղած-  
 նուն պէս ապրիլ: Եւ այդ հաշւեւած թույլատու-  
 թիւնն ալ՝ ի՞նչքան սուղի կը նոտէր: Զէնքի գոր-  
 ծածութիւնը արդիւրեւ էր բաշտներուն, ասոնք  
 պարտաւոր էին ունենալ իրենց չատուկ հագուածք  
 ծր, ստրկութեան համազգեստ. հրենց եկեղեցիներ  
 րը պէտք էր փոքր, անշուք ըլլալին. արդիւրեւ  
 էր վանդակ հնչեցնել. բարի թուրքը մերթ ընդ  
 մերթ կը դուարձանար սկիհը շան մը վզին կապած  
 փոսոցներուն մէջ պարտցնելով, մոլեռանդական  
 կատաղութեան պաշտուծի օրերուն, կոտորածին  
 ու թալանին անխուսափելի կերպով կ'ընկերանա-  
 յին սրբազան շէնքերուն դէմ գործուած ամենէն  
 ցած անարգանքները, և թուրք թույլատուութիւնը  
 ի հանդէս կուգար տարարաղդ եկեղեցիներուն ծո-  
 ցին մէջ պարզուող ամենէն լաւիւր ու աղտեղի տե-  
 սարաններով: Արդէն՝ քրիստոնեաներուն կրօն-  
 քն ու լեզուն ձգելը, չնորհ մըն էր, զոր մահճե-  
 տական աւերը կրնար ամեն վալրկեան ջնջել: Այս  
 կամ այն քաղաքին մէջ օրինակ կեսարիոյ թուրքերը  
 ատենով Հայ արական բնակչութեան մեծ մասին  
 լեզուն կտրած են, որպէս զի տղաքը, Օսմանցի տի-  
 րոջ սարսափին մէջ մեծնալով, թուրքերէն միայն  
 խօսին: Քրիստոնեայ պատանիներու ամենէն ազ-  
 տորները, ուժեղները, քաջերը, կը բռնադատուէ-  
 ին մահճետականութիւն ընդունելու ու նիւխերինե-  
 րու գունդին մէջ մտնել: Ի՞նչքան Հայեր ահաւոր  
 շարչարանքներու ենթարկուելէ լեռոյ գլխատուած  
 են՝ հատարքին ուրանալ մերժած ըլլալուն հա-  
 մար: Մեր հին ժողովրդական բանաստեղծութիւ-

նը լեցուն է տաղերով՝ նուիրուած այդ դիւցազնա-  
 կան մարտիրոսներուն, որոնք ցեղին հողեկան ա-  
 րութիւնը կը պահպանէին՝ հօրենական հաւատ-  
 քին ու աւանդութեանց հանդէպ իրենց ցոյց տուած  
 վսեմ հաւատարմութեամբ: Օրէնք, արդարու-  
 թիւն, ապահովութիւն, անձանօթ բաներ էին:  
 Դատարաններուն առջև քրիստոնեայի մը վկայու-  
 թիւնը ոչ մէկ արժէք ունէր մահճետականի մը վը-  
 կայութեան դէմ: Իւրաքանչիւր քրիստոնեայի  
 կեանքը, ինչքը ու տանը պատիւը առաջին պատա-  
 հած մահճետականին քմահաճոյքէն կախուած էին:  
 Մնողքներուն համար, դժբաղդութիւն մըն էր, ա-  
 լճաղ, գեղեցիկ աղջիկներ ունենալը, քանի որ է-  
 նոնք մշտական վտանդի մէջ էին առեւանգուելու,  
 տարուելու սեէ հարէմի մէջ փակուելու ու զոուե-  
 լի անբանի մը կիրքերուն ցաւազին խաղալիքը  
 դառնալու:

Ու այն ի՞նչ խաւար՝ տգիտութեան, ապու-  
 շացման, մտաւոր աշխատեման, զոր այդ թալանող,  
 ծոյլ ու անուշ աշխարհակալներու ջոկը սփռած,  
 տիրական դարձուցած էր՝ երկիրներու մէջ, ուր  
 ա' շնքան գեղեցիկ ու կենդանի քաղաքակրթութիւն  
 մը ծաղկած էր ատենով: Ուէ է գիտութիւն կը նը-  
 կատուէր սատանայական ու անիծեալ բան մը, քա-  
 նի որ եւրոպայէն, «կեալուր շուներու» այդ եր-  
 կրէն կուգար: Եթէ արուեստները կրցած են աշ-  
 տու հանդերձ զարգանալ թուրքիոյ մէջ, եթէ Օս-  
 մանեան արուեստի մը խօսքը կ'ըլլուի, թուրքը ա-  
 նոր ստեղծման մէջ ոչ մէկ բաժին ունի, Հայերը,  
 Յունքը, Սիւրիացիներն են անոր Հեղինակը:

Խորին տառապանքը այդ ազգին, որ ինքզինքը մինակ ու լքուած կը դգար՝ Եւրոպայէն հեռու, այդ չեա ընկած անկիւնին մէջ, վայրենի և անգութ ցեղերու մէջտեղ, կբաժ՝ դարչելի լուծին տակ հըղօր բռնապետութեան մը, որուն դէմ ուէ ընդլըզման փորձ աղէտներու միացն կրնար չանգիլ, սըրտաճմլիկ տառապանքը այդ հինաւուրց ազգին որ կը լիչէր իր ազնուական անցեալը և ամենէն ամօթալի ցաւը կը դգար այն փարիսայի վիճակէն ուր անողորմ ճակատադիր մը գինքը ձգած էր, մեր բանաստեղծներուն շատ մը էջերը, ինչպէս և խել մը ժողովրդական երգեր, դացն արտաչաչտած են. ահա այդ հին տաղերէ՛ն մին.

Ողբացէ՛ք, եկեղեցի՛ք, հարսո՛ւնք վերին առագաստի,

Քորք և եղբարք և սիրելի՛ք, որք ընդհանուր կողմ աշխարհի,

Քաղաքք և գիւղք առհասարակ, ազգ և տղինք որ էք չերկրի,

Հաւատացե՛ալք Քրիստոսի, երկըրպագուք նորին խաչի.

Ո՞ւր են նախարարքն արքայից Արարատեա՛ւնըն գաւտի,

Ո՞ւր զօրականքն չասպարիսի կամ լէգէոնքն ո՞ւր են վերջի,

Ո՞ւր են զօրականքն չասպարիսի կամ լէգէոնքն ի ճակատի,

Ո՞ւր մեծամեծքն ի բազմոցի և կամ սեղանն ամենալի,

Ո՞ւր են ազատքն ի տաճարի կամ տեառնորդիքն ի ծաղկոցի.

Ա՛հ, բարձա՛ւ այս վաղադոցն, չոյժ հեռաջաւ որ չերևի:

Այդ տաղերէն ոմանց մէջ, ողբը կը լուսաւորուի չոյսի նշույլով մը, չոյս՝ Աստուծոյ արդարութեան. Սիմէոն Ապարանեցի, 1585 ին Դաւրէժի Թուրքաց կողմէ գրաւման և այնտեղի հայ բնակչութեան վրայ անոնց կատարած վայրագութեանց նուիրուած քերթուածի մը մէջ, իր ժողովրդին ծայրայեղ թշուառութիւնը ողբայէ չետոյ, այդ չոյսը կ'երգէ հետեւալ տողերուն մէջ.

Ձի դառնաչունչ օղ ձըմբերանս  
Չանցնի որ մեզ լինի դարուն,  
Բացց ակն ունիմք Յիսուս Փրկչին  
Որ ջերմ աննէ գգուլ արևուն.  
Սառնն հալի՛ որ երգոց երգոցն,  
Քաղցրիկ հընչէ ձայն տատարակուն.  
Մարդիկ միմեանց տան աւետիք,  
Ասին՝ եկա՛ւ մեզ նոր դարուն:

Ու մերթ, իր աւերակներուն մէջտեղ գետնամած Հաչատանին նաչուածքը, երկնքէն Փրկութեան ժամանումը սղասելէ չոգնած, կը դառնար դէպի արևմտեան հորիզոնը, ուրկից պիտի դար, բոտ ներսես և Սահակ հաչրապետներուն վերագրուած տեսիլքի մը, Փրանկներու արի ազգը որ Արևելքի բրիտոններէն արի ազատէր և Հայերն ալ իրենց կապանքներէն պիտի արձակէր:

Վկայեալ են հաչրապետքն՝ ուխտիւք մխիթարական, «լինի ձեզ ազատութիւն ի չազգէն չայն աբիական»:

Իսկապէս, Հայերը այդ փրկութիւնը միմիայն Աստուածային միջամտութենէն կամ Փրանկներու գալուստէն չէին սպասեր: Գիտէին որ ազատութեան հասնելու ամենէն ապահով ճամբան, պաշարն էր: Բնական ամուր գիրք ունեցող այս կամ այն լեւնային տեղուանք, ինչպէս՝ արևելեան Հայաստանի մէջ՝ Ղարաբաղ կամ Սիւնք, և արևմտեան Հայաստանի մէջ՝ Սասուն, Հաճըն և մանաւանդ Զէյթուն, Հայերը զէնքը ձեռքէ չէին ձգած և կէս-ինքնավարութեան կորիզներ պահպանած էին: Զէյթունի երկար ու փառաւոր դիցադներգութիւնը հանրաձայնօթ է: Այդ հայկական փոքրիկ Մանթենէկըօն, Կիլիկիան Տարրոսին բարձունքներուն վրայ բռնած, իր չորս իշխաններուն զեկավարութեան տակ՝ երեսուն անգամէն աւելի սոք երած է, ու միշտ չաղթական դիմադրութիւն մը բերած է զինքը պաշարելու եկող Թուրք ստուար զորադունդերուն: 1867ին, Սուլթան Ապալու Ազիզ որոշեց 150,000 հողինոց բանակ մը ղրկել Զնջելու համար Զէյթուն որ 20,000 բնակիչ հազիւ ունի՝ իր շրջակայ գեղերով մէկտեղ: Ֆրանսան էր, և Հայերը զայդ միշտ երախտագիտութեամբ պիտի չնչնէն, որ՝ Նախոյիտն Գ. ի օրով՝ միջամտած ու այդ բանակին ուղարկման առաջին առած է:

Բոյանդակ Հայաստանի մէջ միահամուռ ապրտամբութիւն մը անհնար էր, որովհետեւ այն բունապետական պետութիւնները որոնց լուծին տակ կը գտնուէին Հայերը, դեռ շատ զօրեղ էին, առանց Եւրոպայի, գէթ եւրոպական ազգի մը, որը օգնութեան, ունէ շարժում աղիտաւոր արդիւնք միայն կրնար ունենալ:

Բայց ժէ. դարէն իսկ, Ղարաբաղի Հայ Մելիքները, ուզելով փորձել առտամբութիւն մը Պարսից դէմ որ կը տիրէին այդ նահանգին, իրենց մէջ մին՝ Իսրայէլ Օրի՝ ղրկեցին Եւրոպա, արևմտեան մեծ պետութեան մը օժանդակութիւնն ապահովելու համար, Օրի նախ Ֆրանսա եկաւ ու փափաքեցաւ իր հայրենակիցներուն ծրագիրը ներկայացնել Լուսովիկոս ԺԴ. ին. չաջողեցաւ ընդունուիլ մեծ արքայէն: Հայուն զազափարը՝ գլմել նախ այն երկրին ուր առեւտով ծնաւ Պաշակըութեանց շարժումը, սրտաշարժ էր ու բնական, բայց հասկանալի է որ ժէ. դարուն Ֆրանսա չէր կրնար նոր խաչակրութիւն մը հանելու մտածել, հետուն Արարատի հովիտներուն մէջ կորսուած բրիտանիայ ժողովուրդ մը աղաւելու համար:

Օրի իր ծրագիրը ներկայացուց Մեծն Պետրոսին, որ անով շահագրգռուեցաւ ըմբռնելով կարևորութիւնն այն օգնութեան զոր ընդհանրապէս բրիտանիայ տարրը և մասնաւորապէս Հայ տարրը կրնային բերել այն պարագային ուր իր երկիրը պատերազմի ելլէր Պարսկաստանի կամ Թիւրքիոյ դէմ: Իր չաջողները զործադրեցին իր չղացած չատակագիծը: ԺԸ. դարուն սկիզբն իսկ, Կովկասի մէկ մասը Պարսից ձեռքէն խլուեցաւ՝ Հայոց աջակցութեամբ: 1720 ի մօտերը, Ղարաբաղի Մելիքներէն մին, Դաւիթ-Բէկ, օտք ելաւ Պարսից ու Թուրքաց դէմ և չաջողեցաւ այդ լեւնային մեծ նահանգին մէկ մասին մէջ տեսակ մը անկախ իշխանապետութիւն հիմնել, զոր Պարսից Թահմազ Եւհը վերջնական ճանչցաւ և որուն գոյութիւնը նոյնիսկ հարկաւոր նկատեց իր փոքրիկ «Բաղ-

խարդել-տէրութիւն» մը՝ Պարսկաստանի և Թիւրքիոյ միջև։ Դաւիթ-բէկի մահուամբ, այդ իշխանապետութիւնն ալ մեռաւ։ Կատարինէ Բ. կաշտրուհին, բոպէ մը, մտածեց Հայկական երազն իրականացնել, արևելեան Հայաստանը Ռուս զօրքի ձեռամբ և Հայոց աջակցութեամբ Պարսից լուծէն ազատած, Թաղաւորութեան մը դիրքը պիտի ստանար՝ Ռուսիոյ հովանաւորութեան տակ։ Այդ թաղաւորութեան մանրամասնութիւններն իսկ որոշուած էին պաշտօնական փաւերազրի մը մէջ։ Կարգ մը պարագաներ, և մանաւանդ մահը Փոթէձքի իշխանին, որ այդ ծրագիրը կը պաշտպանէր, անոր գործադրութեան արդէլք եղաւ։

Քիչ չետոյ սակաւն Սերպերու, Յոններու, Ռուսիաներու, Մարօնիթներու, Պոլիարներու ապրտամբութիւնները, բոլոր այդ ժողովուրդները ազատեցին թուրք լուծէն, և Լիբանանը, շնորհիւ ժրանսական միջամտութեան, ստացաւ ինքնավար բէթիմ մը, զոր իրաւ է թէ Թիւրքերը ամենէն անուղղամիտ կերպով գործադրեցին։ Ինչքան ալ տարբեր, նոյն իսկ ներհակ, բլլային իրենց շահերն Արևելքի մէջ՝ ԺԹ. գարու բնթացքին, Ճրանսա և Անդլիա՝ մէկ կողմէն, Ռուսիա՝ միւս կողմէն, աջակցած են՝ ինչպէս գիտէք՝ ալլազան ճամբաներով՝ բոլոր այդ դերի ազդութեանց ազատագրման հարկաւոր ու նուիրական գործին։ Եւ անոնք են որ պարտաւորած են թուրքերը (որ իրենց քրիստոնեայ հպատակներուն ի նպաստ ու է բարենորոգում երբեք իրենց կամքով չեն մտցուցած) կարգ մը բարելաւումներ բերել գետ իրենց լուծի տակ դանուղ ժողովուրդներուն կա-

յութեանը։ Իր լաղթական պատերազմներուն հետևանքով, Ռուսիա կցած է Հայկական հողերուն մէկ մասը, և ուստի տիրապետութեան տակ՝ Հայերը գտած են ապահովութիւն, օրէնքի առջև հաւասարութիւն, զարգացած են մտաւորապէս և տնտեսապէս։

Բայց Հայաստան գետ չէ ազատագրուած։

Այն բաւական տանկի կացութիւնը զոր՝ Խրիմի պատերազմէն չեառյ՝ Արտոպալի մշուածին տակ, քրիստոնեաներն ունեցան թուրքիոյ մեծ քաղաքներուն մէջ՝ ինչպէս Պոլիս կամ Իզմիր, թույլ տուաւ Հայերուն՝ ստեղծել նոր գրականութիւն մը, որ, ըստ որում գրաբնութիւնը գետ գոյութիւն չունէր այդ միջոցին, և թուրքերը այդ մտաւոր գործունէութիւնը արհամարտ անտարբերութեամբ մը կը նկատէին, կրցաւ ազատօրէն զարգանալ։ Իտալական, Անդլիական ու մանաւանդ Ճրանսական գրականութեանց ազդեցութեանց տակ կազմուած, ան սրտադրեց նշանաւոր գործեր, որոնք, ամենէն հրաւառ ազատասիրութեամբ և ամենէն աւելնոտ ազգասիրութեամբ համակուած, ժողովուրդը կը հրաւիրէին լիչէլ իր անցեալը և պաշքարի պատրաստութիւն՝ ազատելու համար իր հայրենիքը անոր վրայ ծանրացող բարբարոս լուծէն։ Այդ շրջանի մեծագոյն բանաստեղծներէն մին, Պէշիկթաշեան, իր Գիւտի սրանչելի քերթուածը կը վերջացնէ սա տողերով.

Յարիցե՛ն ժտտանդուորք ի վերմ մոխրոց հին դիցազանց,

Նո՛ր կենդանաթիւն շնորհել Ազգիս և Հայրենեաց։

Գրագէտներու և բանաստեղծներու ուրիշ  
 րոյլ մը երևցաւ Կովկասի մէջ՝ Լերմոնթովներու,  
 Թուրկենեֆներու, Տասթայեյովներու ազատ ոգ-  
 ւովը տողորուած, ասոնք ժողովուրդը բացէ ի բաց  
 մղեցին, մանաւազ 1878 ի Ռուսո-Թուրք պատե-  
 րազմին ստեն և անկից չետոյ, զէնքի զիմել՝ իր  
 իրաւունքները պաշտպանելու և պաշարին արիւ-  
 նոտ ճամբով՝ միակ փրկարար ճամբով՝ ազատու-  
 մի օրուան դարուսար փութացնելու համար: Աշին  
 զիւցազանց ժառանգաւորները՝ ի չարտ եկան, եր-  
 կարասե տառապանքէ մը ընդարմացած ցեղին ծո-  
 ցէն՝ խիզախ երիտասարդութիւն մը գուրս ցատ-  
 կեց և այդ հարկաւոր պաշքարն սկսաւ, 1890 էն  
 1908: Հայ ազդասէրները, այն ընդվզումի շարժ-  
 ման մէջ զոր չարուցին Թուրք բանապետական րէ-  
 ժիմին զէմ, այդ զժնդակ ու անհաւատար պաշքա-  
 րին մէջ ցոյց տուին զոհաբերութեան ոգի մը, զիւ-  
 ցազնութիւն մը, լամառութիւն մը, որ Եւրոպայի  
 ընտրելագուն մտքերուն համարումն ու հիացումը  
 գրաւեցին:

Այդ բոլոր ճիգերը աղէտներու միայն լանգե-  
 րան, որովհետեւ, հակառակ այնքան մեծ ու վե-  
 ճանձն ձանկերու որ Եւրոպայի մէջ բարձրացան  
 և նպատակ հաշիական դատին, Եւրոպայի պատակ-  
 տեալ վիճակը, Գերմանիոյ և իր ետական ոգւոյն  
 գերիշխանութիւնը, քաջալերութիւնը զոր Գերմա-  
 նիա շուպեց Թուրք բանապետութեան, Հայկական  
 ինքրոյ արմատական լուծում մը տարով ընդհա-  
 նուր բաղխում մը չառաջ բերելու վախը, մինչև  
 ներկայ պատերազմին նախընկոյրը՝ անեն լուծման  
 արգելք եղան: Բարենորոգմանց ծրագիրները չա-

շորգեցին բարենորոգմանց ծրագիրներուն, և ուէ  
 բարենորոգում չիրագործուեցաւ, որովհետեւ ուէ  
 բարենորոգում չի կրնար իրագործուիլ Թուրքերու  
 հպատակ դանուող քրիստոնէաւ շրջանի մը մէջ,  
 էրր Եւրոպա գալն ուժով չի պարտադրեր կամ՝ ա-  
 ւելի ճիշդ՝ ինքն իսկ գալն չ'իրագործեր և Թուր-  
 քերուն բարի կամեցողութենէն կ'ուզէ ստանալ  
 գալն:

1895 ի բարենորոգմանց ծրագիրը գործադր-  
 ւեցաւ 300,000 Հալերու կոտորածի ձևին տակ:  
 Պահ մը երբ Թուրքերը Սահմանադրութիւնը վե-  
 րահաստատեցին և հանդիսաւորապէս չալարա-  
 րեցին թէ կը փախարին կազմել Օսմանեան հալ-  
 րենիք մը, որուն բոլոր քաղաքացիները՝ ասանց  
 չեղի և կրօնքի խտրութեան՝ օրէնքին առջև հա-  
 տարար պիտի ըլլային և ուր անէն մէկ ազգութեան  
 իրաւունքները պիտի չարգուէին, կարծուեցաւ թէ  
 միջնադարեան մոլոտանդութեան ոգին իրապէս  
 տեղի պիտի տար՝ գէթ Թուրքերու մէկ հատընտիր  
 փոքրամասնութեան մէջ՝ աւելի մերօրեայ մտաչ-  
 նութեան մը: Պատրանք մըն էր այդ: Փոխանակ  
 գործելու իբր ազատական և իբր Օսմանցի, Ժէօն-  
 Թիւրքերը փորձեր սկսան ընել Պետութեան ոչ  
 իտուրք ցեղերը թրքացնելու և բովանդակ իսլամա-  
 կան աշխարհին պաշտպանի դերն ստանձնեցին փո-  
 խանակ Օսմանեան պետութիւնը լրջօրէն վերա-  
 կազմելու և վերամտորոգելու համար ջանքեր ընե-  
 լու, անոնք ծրագրած են երեք հարիւր միլիոն մահ-  
 մետականները ազատել՝ իրենց խօսքով՝ քրիստո-  
 նեաւ բնաւորներու լուծէն: Ահա ինչ որ կը գրէր

Մի մի Եւրոպայի 365

Պոլսոյ Թափիրի էֆէնար լրագիրը քանի մը ամիս առաջ .

«Մէկ կողմէ, Եգիպտոս մտնելով, այդ ճամբով՝ փրկութեան թուական մը բանալ մեր 300,000 000 կրօնակիրներուն, միւս կողմէ, մինչև Կարս և Թիֆլիս յառաջանալով՝ Կովկասն ազատել, Աֆղա նիստանի ու Հնդկաստանի պէս մահմետական երկիրներու ճամբան բանալ մեր առջև, ա՛ջս է զոր մեր վրայ առած ենք: Այս դարձք, սպորմութեամբն Ալլահին, օգնութեամբը մեր ճարգարէին և շնորհիւ այն միութեան զոր մեր կրօնքը մեզի կը պարտադրէ, մենք պիտի գլուխ հանենք»:

Թափիրի էֆէնար լրագիրը մահմետական աստուածաբաններու օրկան մը չէ, կարևոր լրագիրներէն մէկն է ժէժոն-Թուրքերուն որ ինքզինքնին ազատախոհ կը հռչակէին: Կ'ըմբռնէք ուրեմն թէ այսպիսի մարդոցմով դեկալարուած սահմանադրական ըէժիմ մը Հայոց ուրիշ բան չէր կրնար բերել բաց եթէ Կիլիկիոյ մէջ կոտորուած երեսուն հազար հոգիի նուէրը:

Գալով 1913 ի բարենորոգմանց ծրագրին, զոր Բ. Գուռը զայն՝ Գերմանիոյ մեղսակցութեամբ՝ կերպարանափոխելէ, կրճատելէ, հաշմելէ չետոյ՝ ընդունեցաւ վերջիվերջոյ ահա ինչ ձևով գործադրուեցաւ անիկա .

Համաձայնութիւն գոցացած էր թէ երկու Եւրոպացի վերաքննիչներ՝ զոր Բ. Գուռը պիտի անուանէր պաշտպան Տէրութեանց կողմէ առաջարկուած ցուցակի մը մէջէն, պիտի երթային, իբր Եւրոպայի ներկայացուցիչներ, հսկել գործադրութեանց վրայ այն բարենորոգմանց որ պիտի մըտ-

ցուէին Հայաստանի մէջ: Բ. Գուռը, համաձայնագիրն ստորագրելէ չետոյ, վերջին պահուն չալտարակց թէ այդ վերաքննիչները կը նկատէր ոչ թէ իբր Եւրոպացի ներկայացուցիչներ, այլ իբր պարզ Օսմանցի պաշտօնեաներ: Այդ վերաքննիչներէն մին երբեք չհեռացաւ Պոլսէն, ուր դացած էին երկուքն ալ անցեալ դարնան. միւսը դնաց պտոցտ մը ընելու Հայաստան, բաց հազիւ հասած էր հոն, և ահա մահմետական խուժանք սկսաւ փողոցին մէջ զայն հաշուէնելով պաշարել, թշնամական ու գրեթէ սպառնալից նալուածքներ արձրկել անոր, այնպէս որ իրեն ընկերացող թուրք ժանտարմներէն մին ստիպուեալ է գառնալ դէպի խուժանը (այս բոլորը կարգացի թղթակցութեան մը մէջ զոր ահանատես վկայ մը Թիֆլիսի «Մշակ» լրագրին զրկած է) և անոր ուղղել սա խօսքերը՝ «ինչ կայ այդպէս մըմուտու և իրար անցնելու: Հանդարտեցէք: Լեռնէն իջած արջ մը չէ, ճանափար մը չէ, մարդ մըն է»: Շարաթ մը չետոյ, բարի վերաքննիչը, որ այսքան սիրուն ընդունելութիւն մը գտած էր, Թուրք կառավարութեան մէկ հեռագրով Պոլիս կը կանչուէր, և կը փութար հոն գառնայ՝ այլևս տեղէն չերերալու համար:

Տիկիներ, Պարոններ,

Պաշարին ամենարուն շրջանին մէջ ենք: Ժամ է գործի: Ամենէն ստիպողական հարցը Գերման-Թուրք բռնապետութիւնը ջախջախելն է, և Հայերը իրենք իսկ կը մտածեն թէ իրենց պարտականութիւնը այս բոպէիս՝ այս ազատարար պայքարին իրենց խոնարհ ուժերուն չափովը մասնակցելու մէջ կը կայանայ: Պիտի չլամեանա՞մ ուրեմն

երկարօրէն բանաձևել Հայ ժողովրդի ցանկութիւնները, պիտի ըսեմ ձիայն թէ Հայերը կը յուսան որ աչս վիթխարի պայքարը, որ կը մղուի իրաւունքի յաղթանակին համար, իրենց ազգին ալ պիտի բերէ, ոչ թէ բարենորոգմանց նոր ծրարագիր մը, այլ իրական, արմատական, վերջնական ազատուճը: Իրենց ցանկութիւնները կարելի է ամփոփել երկու խօսքով. հովանուոյն տակ Ռուսիոյ, Ֆրանսայի և Անգլիոյ, ազրել ինքնավար կեանքով մը, հայ կեանքով մը: Այս ցեղին բազմազարեան պատմութիւնը կը բաւէ վկայել թէ այդ իղձը արդար է, տրամարանական է. և անոր իրականացումը կայունութեան, կարգի և հաւասարակշուութեան տարր մը միայն կարող է աւելցնել իւրաց աչն նոր կացութեան որ այս պատերազմէն յետոյ պիտի հաստատուի Արեւելքի մէջ:

Հին ատեն երկար դարերով իր քաղաքական ինքնավարութիւնը պահպանելէ յետոյ, այս ցեղը՝ նոյնիսկ ստրկացման նորադոյն չըջանին մէջ՝ կարողացած է իր առհմային ինքնավարութիւնը ամբողջապէս պահպանել: Ուրոչն ազգի մը բոլոր շատկանիշերը պահած է, իր լեզուն, աւանդութիւնները, հաստատութիւնները, բարքերը, սովորութիւնները, ստեղծած է նոր դրականութիւն մը՝ ամենահրավառ Հայկական հայրենասիրութեամբ թրթուուն և ազատական ոգւով տոգորուն: Ան երբեք համակերպած չէ իր ազգային ինքնութենէն հրաժարելու. և, ամենէն ահաւոր չարչարանքներուն մէջէն, անձկօրէն սպասած է, անխորտակելի հաւատքով և յոյսով, դալուսար արդարութեան ժամուն որ իրեն թոյլ պիտի տար ան-

զամ մը ևս իր սեփական կեանքն ապրիլ: Չափազանց անգութ՝ ու նոյնիսկ անտրամաբանական՝ պիտի ըլլար արդարեւ, որ այս ազատագրական պատերազմէն յետոյ, Հայերը նորէն բռնադատուին, իրենք որ իրենց չորս հազար տարուան պատմական հայրենիքին բնիկներն ու ճշմարիտ աէրերն են, կրել Օսմանցի կամ Թուրք անարգիչ անունը զոր բիրտ ուժը իրենց պարտադիր է ըրած: Օ՛ր, Հայերը չեն խորհիր վերահաստատումն ուղել ամբողջական Հայաստանին՝ ինչպէս որ էր ան Մեծն Տիգրանի օրով. գիտեն թէ ասիկա անկարելի է. Մեծն Տիգրանի օրով 20-25 միլիոն էին, աչժմ՝ ամբողջ աշխարհիս մէջ չորս միլիոն են միայն: Իրենց ցանկութիւնները համեստ են և իրագործելի: Իրենց ցեղակիցները որ կը դռնուին կոսիկաս, իրենց բազգէն դոհ են՝ այն ազատական բեժիմին տակ որ իրենց շնորհուած է այժմ, և իրենց համար ոչինչ կը պահանջեն Եւրոպայէն: Հայկական հարցը, յաչս բովանդակ Եւրոպայի, կեդրոնացած է միշտ Էրզրումի, Վանի, Պիթլիսի, Տիարպէքերի, Խարբերդի և Սվազի նահանգներուն մէջ, ինչպէս և Կիլիկիոյ, որ նոյնպէս բոլոր բարենորոգմանց ծրագիրներուն մէջ միշտ յիշատակուած է մասնաւոր յօդուածով մը: Այդ վեց նահանգներուն ու Կիլիկիոյ մէջ է որ քսան տարիէ ի վեր տեղի ունեցած է Հայկական ողբերգութիւնը որուն արհաւիրքը բովանդակ քաղաքակիրթ աշխարհը սարսափեցուց: Հոն է որ Հալը իր արիւնը հեղեղօրէն թափեց իր ազատութիւնն ստանալու համար, հոն է որ անիկա արդար ու կարելի կը նըկատէ իր երազն իրականացած տեսնել: Այն ծը-



րազիրը զոր Ռուս կառավարութիւնը վեհանձնօրէն առաջարկեց պետութեանց 1913 ին և որ՝ Ծըրանսայի և Անգլիոյ կողմէ համակրանքով ընդունուած՝ Գերմանիոյ ընդդիմութեան և Բ. Դրան Էնթրիկներուն հետեանքով անյաջողութեան մատնուեցաւ, կը պարունակէր արդէն ճշմարիտ ինքնավարութեան մը ուրուագիծը, առանց որ այդ բառը հոն գործածուած ըլլար: Ան կը պայմանագրէր վեց նահանգներուն միացմամբ կազմաւորուած մեծ շրջանի մը որ մասնաւոր բեթիմով մը օժտուած և լիազօր եւրոպայի ընդհանուր կառավարչի մը ղեկավարութեան տակ գրուած պիտի ըլլար, Սուլթանին գերիշխանութեան ու պետութեանց քօնթրօլին ներքե: Հաշիրը կը բաղձան որ այս պատերազմի աւարտին, Ծրանսա, Ռուսիա և Անգլիա բարութիւնն ունենան իրագործել ինքնավարութեան այս ծրագիրը՝ անոր մէջ մտցնելով այն փոփոխութիւններն ու ընդլայնումները զոր ներկայ պատերազմին ստեղծած նոր կացութիւնը անհրաժեշտ կը դարձնէ և որոնց կարևորագոյններէն մին կիլիկիոյ կցումն է վեց նահանգներուն, որովհետև Հայոց ազգային զգացման համար տաժանելի պիտի ըլլար Ինքնավար Հայաստանէ մը անջատուած տեսնել այդ նահանգը ուր իրենց անցեայ պատմութեան գեղեցկագոյն ու նորագոյն էջերէն միոյն յիշատակները դեռ կենդանի կը մընան: ասիկից գառ, կիլիկիոյ՝ կամ գէթ անոր մէկ մասին՝ կցումը, Հայաստանի ելը պիտի տար ծովու վրայ և մեծապէս պիտի նպաստէր անոր արնտեսական զարգացման:

Այս ցանկութիւնները այսօր Հայերը կը չափեն Ծրանսայի և իր դաշնակիցներուն: Բայց Հայոց կողմէ ասոնց յայտնուելէն շատ առաջ, մեծաուն Ծրանսացի մը, Հայկական դատի ամենէն ազնիւ բարեկամներէն մին, Պ. Տընի Գօշէն, զանոնք կը բանաձեւէր Կօլուայի Եոյեմբեր 6 ի թիւին մէջ հրատարակուած լողուածով մը, Թուրքիոյ պատերազմ չաչտարարելէն շարաթ մը ետքը: Ու միեւնոյն միջոցին, Նովօ՛ Վրիմիայի մէջ, ծանօթ Ռուս հրապարակապիր մը, Պ. Մենչիբով, կը դըրէր հետեւեալը:

«Թուրքիոյ պատերազմ յայտարարելը խանդավառութիւն յարուցած է Հայ երիտասարդութեան մէջ որ մեծ թիւով կամաւորներ կուտայ: Ասիկա հասկանալի է: Թուրքիոյ դէմ մղուած պատերազմը Հայ հինաւուրց ժողովուրդին կը խոստանայ իր դարաւոր երազին իրականացումը, Թուրք լուծէն ազատադրուածը: Հայ ժողովուրդը քրիստոնէութեան մարտիրոս մըն է: Արեւելքի և Արեւմուտքի քրիստոնեաներէն շատ առաջ ընդգրկած ըլլալով Քրիստոսի վարդապետութիւնը, Հայեր մինչև ցարկ կը գանուին գրեթէ այն կացութեան մէջ ուր կը գանուէին քրիստոնեաները Ներոնի և Դիոկղէտիանոսի օրով: Հայաստանը պէտք է ազատ ըլլայ»:

Քիչ յետոյ, Իշխան Թրուպեցօյ, շատ գեղեցիկ ձառի մը մէջ, կ'ըսէր թէ Ռուսիան այն ատեն միայն արժանի պիտի ըլլայ իր ազգային երազը, այսինքն Պոլսոյ տիրացումը, իրականացած տեսնելու, երբ Լեհաստանին և Հայաստանին ազատութիւն չնորհէ: Փեթրօկրատ գումարուած հաւաք-

ման մէջ, Պ. Միլիուքով, վերջին խփփութեանց հետեանքով Կովկաս ապաստանած Հայոց մասին խօսելով, կ'արտասանէր հետեւալ աղնիւ խօսքերը .

«Մենք պէտք է օգնութեան հասնինք Հայ ժողովրդին, այդ ժողովրդին որ ամենայն վատհուսութեամբ, ամենայն ուղղամտութեամբ, մեզի բացաւ իր սիրտը, ի յոյսն ու հաւատքը: Մենք պարտինք հաւատալ ու կամենալ որ այդ ժողովուրդը վերջապէս ազատագրուի, ձեռք ձգելով իրականացումը իր միահաղոյն բաղձանքին, ազդային ինքնավարութիւն մը»:

Եւ թուրքիոյ ապագային նուիրուած յօդուածի մը մէջ զոր հրատարակեց ամիս մը առաջ Մանչեսթր Կարտիըն, Սըր Ուիլիըմ Մ. Ռամսէ փրոֆէսորը, որ երկար տարիներ Արեւելք ապրած է, կ'ըսէր .

«Հովանաւորուած Հայ Տէրութիւն մը անհրաժեշտութիւն մըն է: Հոս ալ՝ մահճատականներով խառն ազդարնակութեան մը դժուարութիւնը դոյութիւն ունի՝ ինչպէս արեւմտեան շրջանին մէջ (յունարնակ ծովեզերքը), բաց արդարութիւնը, բանականութիւնը, պատմութիւնը կը բողոքեն ճարտարարուեստ Հայոց բիրտ Գիւրթերուն և հեզ թուրքերուն լուծին տակ ձգուելուն դէմ: Եթէ դիւանագիտութիւնը այս կական իրողութիւնը չըմբռնէ, ոչ մէկ լաւ բան չպիտի կրնայ ընել Ասիական թուրքիոյ մէջ:»

Երեք մեծ ազգերուն վեհանձն սիրտն է որ խօսած է այն քանի մը անձնական կարծիքներուն մէջ որ լիչատակեցի: Հայ ազգին դատը այդ երեք ա-

զատարար ազգերուն ձեռքն է: Անոնց չաղթանակը, Հայերը այդ մասին երբեք չեն տարակուսած, ապահով է: Հայ ժողովուրդը իր երեք մեծ պաշտպաններուն վրայ վստահութիւն ունի, և կը մտածէ թէ Ֆրանսա, Ռուսիա և Անգլիա, Իտալիոյ բարեկամական աջակցութեամբ, պիտի հաճին կրցածնին ընել՝ չաղթանակի օրը, որպէսզի Ազատութեան այդ չաղթանակը կատարեալ ըլլալ՝ բոնապետութեան ամենէն ցուազին զսէին իրական ազատագրումով (1):

Տիկիներ, Պարոններ,

Այս պահուն ուր ձեզի կը խօսիմ, Հայաստան իր ամենէն դժոխային ճգնաժամներէն մին կ'անցնէ: Իր Արեւմտաքի քոյրերուն՝ Պելճիքային և Լեհաստանին չափ, և անոնցմէ ալ աւելի, Հայաստանը սուրի և հուրի մտտնուած է այժմ՝ ազատարար ազգերուն հանդէպ իր համակրութեանց պատճառով: Արդէն, չորս ամիս առաջ, ոուսոթուրք սահմանադրի չըջանին մէջ, ուր ոուս զօրքերը մտած էին, անլուր վաչրագութիւններ գործուեցան, ամբողջ գիւղեր քանդուեցան, հազարաւոր անձեր

(1) Այստեղ, բանախօսը մագական լապտերով ցոյց տուաւ շարք մը Հայաստանի բնակարաններ, հարտարարեւտական նմուշներ, գեղարեւտական գործեր (ոսկերչական, քանդակագործական, մանրանկարչական, ևլն.), Հայ մեծ անճնաւորութեանց կենդանագիրներ, Ֆրանսական բանակին և Կովկասեան բանակին մէջ գտնաւորներու խմբանկարներ:

կորսուեցան, երբ այդ զօրքերը որոշ բույժի ծրատիպուեցան եւ քաջուիլ, հիմա, բովանդակ Թըրքական Հայաստանին մէջ, էրզրումէն Ատանա, կը տիրեն հալածանքներն ու ջարդերը: Ամեն տեղ ուր ատիկա իրենց նիւթապէս հնարաւոր է, Վան, Պիթլիսի նահանգին լեռնալին մասերը, Զէյթուն, Հաջերը ոտք ելած են թուրքերուն կողմէ որոշուած ընդհանուր բնաջնջումի ծրագրին դիմադրելու համար: Ճշմարիտ կոիւններ է որ Հայ ազգաբնակչութիւնը մղած է քիւրտերուն և թուրք զինուորներուն դէմ՝ Վանայ մէջ, ուր ուսս զօրքերը, իրենց ռազմիրայ ունենալով Հայ կամաւորական խումբեր որոնց թիւը երթալով կ'ստուարանայ, վերջերս զօրծեր են իրենց չաղթական ու ազատարար մուտքը: Սոփիայի Հայոց կողմէ Թիֆլիսի Հորիզոնին ուղղուած հեռագրէ մը կ'իմանանք թէ, ճէճալ փաշա Զէյթունի դէմ դրկեր է բազմաթիւ զօրք: Պոլսոյ Գերման դեսպանատունէն հասած տեղեկութեանց համեմատ, կ'ըսէ այդ հեռագիրը, թուրք զօրքերու կորուստները մինչև ցարդ աւելի մեծ եղած են քան Զէյթունցոցը: Պոլսոյ մէջ, Հայ տարրը անողորմաբար կը հալածուի, Պատրիարքը անարգած են՝ բողոքած ըլլալուն համար Վանայ վերայէթին մէջ գործուած վաշտադուլիանց և ամբողջ Հայաստանի մէջ խաղաղ ու անպաշտպան ազգաբնակչութեանց կոտորումին դէմ, փոքրաթիւ Հայերու վերագրուած իրական կամ երեւակալական դաւի մը պատճառով, հազարաւոր Հայեր հոն թալանուած, բանտ դրուած, մահուան դատապարտուած կամ դաւառներն աքսորուած են: Նախիջևանէն Թիֆլիսի Հորիզոնին ուղղուած հեռագրի մը մէջ, կը կարդանք հետեւեա-

լը. «Փախստականները ահուելի մանրամասնութիւններ կը պատմեն կատարուած ջարդերու մասին: Թուրքերը վճռած են Հայերը բնաջինջ ընելով վերջ դնել Հայկական Հարցին: Ժողովուրդը կը դիմագրէ հերոսաբար»: Հորիզոնի վերջին թիւերէն մէկուն մէջ կը գտնուի հեռագիր մը զոր Ջուղայէն ուղղած են Վանէն հոն հասած փախստականները և որով կ'ըսեն թէ հարիւրի չափ դիւզեր քանդուած են Վանայ շրջակայքը, բնակիչները սրէ անցուած, կիները քիւրտերու որջերը տարուած...

Այդ հրէջութիւնները խորին անձկութեամբ կը լեցնեն Հայրենիքէն հեռու գտնուող Հայերու սիրտը, բայց այդ անձկութեան կ'ընկերանայ բարձր հպարտութեան զգացում մը: Դարաւոր պաշարներէ և տատապանքներէ ուժաքամ եղած, այդ ժողովուրդը նորէն իր մէջ բուսական կորով կը գտնէ մարդկային պատմութեան այս վճռական վաշտականին, իր հայրենի հողին իսկ վրայ, ամենէն ահաւոր վտանգներու մէջտեղ, ազատական Եւրոպայի շատապահի իր չաւիտենական դերը կատարելու համար, անկամ մը ևս, ազատութեան խոչալին հանդէպ չամառ չարումին հեռեանքով՝ իր վրայ կը հրաւիրէ ամենէն սոսկալի աղէտները, կը զբաղեցնէ զօրքեր որ՝ առանց իր չուսահատ դիմադրութեան՝ Ֆրանսացոց, Ռուսաց, Անգլիացոց դէմ պիտի զրկուէին: Դեռ ո՞րքան ատեն իր ուժերը պիտի բաւեն այս պաշարին դիմանալու: Չեմ գիտեր: Բայց կիս բան մը որուն ապահով եմ, այն է որ, վաղը, երբ չաղթանակին ու հաշտեարդարութեան ժամը հնչէ, դու՛ք, Ֆրանսայիներ՛ր, ինչպէս և ձեր Դաշնակիցները, թույլ պիտի չտաք որ թուրքերը

Համբերն ինչ որ կը մնայ Հայոցմէ՝ Հայաստանի և Կիլիկիոյ մէջ և ըսեն՝ «Հայերը մեծամասնութիւն չեն կազմեր, ի՞նչպէս ինքնավարութիւն տալ իրենց»: Թուրքերն ու քրիտերը անհատներ միայն պիտի սպաննեն, անոնք երբեք պիտի չչաջողին ըսպաննել Հայ ազգը, որ՝ դարաւոր ազգաներու մէջն՝ կենդանի մնացած է: Անոր արիւնդուայ բեկորները, վաղը, պիտի վերակազմեն ազգը, որ, աշխարհիս մէջ ազատութեան չաղթանակէն նոր շունչ առած, պիտի վերականգնի՝ աւելի քան երբեք ուժեղ ու կենսախայտ:

Մահմետական զանդուածին մէջ, բազկացած զանազան ցեղերէ, որոնք՝ մշակույթէ և ազգային զգացումէ զուրկ՝ կրօնքը միայն ունին իրենց միջև հասարակաց, և որոնց մէկ որոշ մասը դեռ վաշկատուն կեանքով մը կ'ապրին, Հայերը իրենց Հայրենիքին մէջ, միակ տարրն են որ կարող են ազգուցին կեանքով մ'ապրիլ և որ կարող են հոն մտցնել և տիրական դարձնել, նոյնիսկ չօգուտ հոն դռնուսոյ մահմետականներուն, կարգուկանոնի և քաղաքակրթութեան բէժիմ մը: Եթէ, ալս պատերազմէն չետոյ, Հայերը ալիս մեծամասնութիւն չկարնեն իրենց սեփական Հայրենիքին մէջ, ասիկա պիտի ըլլայ Հետեանքը ալն Հակամարդկային ոճիրներուն զոր թուրքերը ա՛յնքան երկար ստենէ ի վեր կը գործեն, ու Եւրոպա պիտի չուզէ նուիրագործել ալս ոճիրները: Յունական անկախութեան պուրբորներուն ստեն, թուրքերը՝ նոյն Հաշիւով՝ բազմաթիւ Յոյներ կոտորեցին, և Յունաստանի մէջ 300,000 Յոյն միայն կը մնար, բաց Ֆրանսա, Անգ-

լիա և Ռուսիա ուզեցին արդարահատուց ըլլալ Յոյներուն, և Յունաստանը վերակենդանացաւ: Հայկական մեծամասնութիւնը արդէն շուտով կարող է վերահաստատուիլ՝ ինքնավար Հայաստանի մը մէջ՝ Կովկաս, Եւրոպա, Եգիպտոս, Ամերիկա և Թուրքիոյ ալիսալ ոչ—հայ շրջանակները գտնուող գաղթականներուն մեծ մասին վերադարձով:

Նկատի առնելով ալն բոլոր տառապանքը զոր ալս ժողովուրդը կրած է և դեռ կը կրէ՝ դատերու սրբազնագոյնին համար, նկատի առնելով ծառայութիւնները զոր դարերէ ի վեր անիկա մատուցած է քաղաքակրթութեան, Ֆրանսա, որուն անունը հոմանիշ է արդարութեան և վեհանձնութեան, որուն մշակույթն ու պատմութիւնը նոր ժամանակներուն մէջ մեր մասուր ու ազգային գարթնումին դըլխաւոր առաջնորդը եղած են, Ֆրանսա և իր աշխիւ Դաշնակիցները պիտի կամենան, մենք չենք տարակուսիք ալս մասին, իրենց շահերը մեր բազմախններուն հետ Հաշտեցնելով, արդարահատուց ըլլալ մեր ազգին: Եւ ահա ինչու, ներկայ ժամուն արհաւիրքներուն և սուգերուն մէջտեղ, մենք մեղ սրտապնդուած կը զգանք ալն անդրուելի լուսով թէ վերանորոգիչ լուսէն, զոր ազատութեան չաղթանակը վաղը աշխարհիս վրայ պիտի շողանէ՝ ճառագայթ մը պիտի երթայ հրճուեցնել ամաչացած լեռներն ու աւերուած ձորերը մեր դժբաղդ ու անմահ Հալոնիքին:

(ՎԵՐՋ.)





Հայաստանի Ազգային գր



« Ա Ջ Գ »

ՊԱՇՏՈՆԱԹԵՐԹ

Հ. Ս. Ռ. ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

ԿԸ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԻ  
ՇԱԲԱԹԸ ԵՐԵՔ ԱՆԳԱՍ

ԲԱՅԱՆՈՐԳԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐ

Տարեկան \$4.00

վեցամսեայ \$2.00

Պոստոնի և արտարժաններու  
Քանաւայի և Արտասահմանի } \$5.00

1

14031